

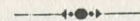
manifesten¹. 'Ο λόγος φαίνεται εύκολος και άπλός σήμερα, όταν μία προοπτική σαράντα έτών μᾶς βοηθεῖ νά τὸ τοποθετήσουμε· όμως τότε δὲν εἴταν μανιφέστο· εἴταν ἡ προσωπική ἐκδήλωση καὶ ἀντίδραση ἐνὸς νέου ὁ ὁποῖος αἰσθανόταν τὴν ἀνάγκη νά ξεφύγει ἀπὸ τὸν κλοιὸ τοῦ περιέβαλλε τὴν ἐλληνική πνευματική ζωὴ στὴν τρίτη δεκαετία τοῦ αἰῶνα. 'Εκεῖνο, ἀντίθετα, ποὺ ἀξίζει νά ἐξαρθεῖ, εἶναι ὅτι ἡ ἀτομική αὐτὴ ἔκφραση συνέλαβε μὲ τόσην εὐαισθησία τὶς ροπὲς μιᾶς γενεᾶς, ὥστε ἡ γενεὰ αὐτὴ νά ἐμφανίζεται σχεδιασμένη ἐκεῖ μὲ ἀνεκτὴν ἀκρίβεια στὰ μάτια τοῦ ἱστοριογράφου. 'Η γενεὰ τοῦ 1930 ἀποκοῦσε ἔτσι, χάρη στὸν Γιώργο Θεοτοκά, τὸ πρῶτο τεκμήριο τῆς αὐτογνωσίας της. 'Απὸ ἐκεῖ καὶ πέρα ἔγιναν οἱ διαφορισμοὶ τῶν ἰδιοσυγκρασιῶν, ἀλλὰ τὸ μικρὸ βιβλίον εἶναι σίγουρος ὁδηγὸς γιὰ ὅποιον θελήσει νά εἰσαχθεῖ στὰ ἱστορικά τοῦ κινήματος ἐκείνου, τοῦ ὁποῖου ὁ Γιώργος Θεοτοκάς μένει ἕνας ἀπὸ τοὺς πῦλ τυπικούς ἐκπροσώπους.

1. Φύλλο 'Οκτωβρίου-Νοεμβρίου 1930.



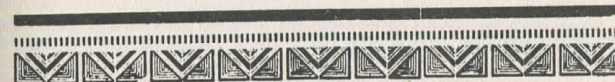
ΟΡΕΣΤΗ ΔΙΓΕΝΗ

ΕΛΕΥΘΕΡΟ ΠΝΕΥΜΑ



ΔΟΚΙΜΙΟ

ΕΚΔΟΤΗΣ Α. Ι. ΡΑΛΛΗΣ
ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ 6 — ΑΘΗΝΑΙ



Συγκεντρώνω ἐδῶ μερικὲς σκέψεις γιὰ διάφορα ἑλληνικά ζητήματα, καταστάλαγμα, τολμῶ νὰ πῶ, ἀρκετὰ μακρῶν παρατηρήσεων. Τὰ κομμάτια ποὺ ἀποτελοῦν αὐτὸ τὸ μικρὸ δοκίμιο δὲν ἔχουν ἐξωτερικὴ ἐνότητα ἀλλὰ νομίζω ὅτι ἐκφράζουν τὶς ἴδιες διαθέσεις σὲ διάφορα πεδία. Οἱ προειδοποιημένοι ἄνθρωποι θὰ μοῦ ποῦν πὼς τὰ ζητήματα ποὺ θίγω ἀπαιτοῦν πολὺ περισσότερη ἐπεξεργασία. Εἶμαι ἐντελῶς σύμφωνος σὲ τοῦτο καὶ δὲν ἔχω, δόξα τῷ Θεῷ, τὴν ἀφέλεια νὰ φαντάζομαι πὼς ἐξαντλῶ τὰ ζητήματα προσφέροντας ὀριστικὰς λύσεις. Τέτοιες ἀφέλειες τὶς ἀφήνω σ' ἐκείνους ποὺ ἔπασσαν νὰ ἐρευνοῦν. Οἱ ἐρευνητὲς ξέρονται πὼς τὰ ζητήματα δὲν ἐξαιολοῦνται ποτέ. Ἀρκοῦμαι νὰ θέσω ζητήματα καὶ νὰ ὑποβάλω ἐρωτήματα. Τὸ μόνο ποὺ ἐπιδιώκω εἶναι νὰ δείξω σὲ μερικοὺς νέους ὅτι τὰ ζητήματά μας δὲν εἶναι τόσο μικρά, τόσο στενά, τόσο ἀπλά, ὅσο τὰ ἐμφανίζουν οἱ ἄνθρωποι ποὺ διευθύνουν σήμερον τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδας. Βιάζομαι ἴσως νὰ ὑποβάλω τὰ ἐρωτήματά μου χωρὶς νὰ δώσω στὴ συζήτηση τὴν εὐρύτητα ποὺ τῆς ἀρμόζει. Φοβοῦμαι ὅμως πολὺ πὼς ἡ ρουτὶνά τῆς πνευματικῆς ζωῆς μας καταπιέζει μιὰ γενεὰ καὶ τὴν ἐμποδίζει νὰ βρεῖ τὸ δρόμο τῆς καὶ νὰ ἀναπτύξει ἐλεύθερα τὴν πρωτοβουλία τῆς. Ἡ χειραφέτηση τῆς μεταπολεμικῆς γενεᾶς εἶναι μιὰ ὑπόθεση ποὺ ἐπείγει.

ΠΕΡΙΠΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

Ἡ Εὐρώπη εἶναι σάν ἓνας κήπος πού συγκεντρώνει τὰ πιό διαφορετικά λουλούδια, τὰ πιό ἀταίριαστα χρώματα. Κάθε φορά πού περνοῦμε τὰ σύνορα μιᾶς εὐρωπαϊκῆς χώρας, αἰσθανόμαστε πὼς ὅλα ἀλλάζουν τριγύρω μας, ὄχι μόνο ἡ γλώσσα καὶ οἱ κοινωνικὲς συμβάσεις, μὰ κι ὁ ἀέρας πού ἀναπνέουμε, κ' ἡ οὐσία τῆς γῆς πού πατοῦμε, κι ὁ χαρακτήρας τῶν ἀνθρώπων πού συναντοῦμε. Σὲ κάθε εὐρωπαϊκὴ χώρα αἰσθανόμαστε ἀμέσως μιὰ ἰδιαίτερη ἔκφραση, μοναδικὴ καὶ ἀμίμητη, μιὰ ἰδιαίτερη φυσιογνωμία, ζωντανὴ καὶ ἀεικίνητη, δημιουργημα τῆς φύσης, τῶν αἰώνων καὶ τῆς ἰδιοφυΐας ἑνὸς λαοῦ.

Όταν, ὕστερα ἀπὸ ἓνα ταξίδι, ξεδιπλώνουμε ἓνα χάρτη τῆς Εὐρώπης, ξαναζοῦμε μὲ τὸν ἀπλούστερο τρόπο αὐτὴν τὴν αἴσθηση τῆς βαθιᾶς ἀλλαγῆς πού μᾶς ἔδωσε ἡ διάβαση τῶν συνόρων. Ἡ Ἰταλία κυανή, ἡ Γαλλία κόκκινη, ἡ Βρεταννία κίτρινη, ἡ Γερμανία πράσινη. Ἡ κάθε χώρα ξεχωρίζει ἀπὸ τίς ἄλλες ἀπότομα, βάνανσα ἴσως. Ἀντιτάσσει στοὺς γείτονες τὴν ἰδιαίτερη μορφή της, ἀπλοϊκὰ, χοντρά, στὶς γενικὲς γραμμὲς της. Μποροῦμε ὅμως νὰ κοιτάξουμε αὐτὸν τὸν χάρτη μὲ τὸ μικροσκόπιο καὶ τότε διακρίνουμε πὼς ἡ διαφοροποίηση συνεχίζεται στὸ ἄπειρο. Μέσα σὲ κάθε χώρα τῆς Εὐρώπης ὑπάρχουν πολλὲς μικρὲς χώρες, ἡ καθεμιὰ μὲ τὴν ἰδιαίτερη φυσιογνωμία της πού ξεχωρίζει καθαρὰ ἀπὸ τὴ φυσιογνωμία τοῦ γείτονα. Κάθε ἐπαρχία μιᾶς εὐρωπαϊκῆς χώρας ἔχει κάτι δικό της νὰ μᾶς πεῖ, κάτι παλιὸ καὶ κάτι σημερινό. Κάθε πόλη τῆς Εὐρώπης εἶναι σὰ μιὰ ζωντανὴ γυναίκα πού δὲ μοιάζει καμμιάν ἄλλῃ στὸν κόσμο, μὲ τὸ δικό της ἀέρα, μὲ τὰ δικά της ὄνειρα, μὲ τὰ δικά της πάθη. Εἶναι ἓνα πλάσμα μοναδικό, πού δὲν μπορεῖ νὰ ἐπαναληφθεῖ δύο φορές.

Ἡ Εὐρώπη εἶναι ἓνα σύμπλεγμα ἀπὸ ἄπειρες ἀντιθέσεις. Διαφορετικὲς καὶ πολὺ συχνὰ ἀντίθετες ψυχικὲς διαθέσεις γεννιοῦνται

στό Βορρά καὶ στὴ Μεσημβρία, στὴ Δύση καὶ στὴν Ἀνατολή. Διαφορετικούς τρόπους τοῦ αἰσθάνεσθαι καὶ τοῦ σκέπτεσθαι ἐκδηλώνουν οἱ Λατίνοι, οἱ Ἀγγλοσάξωνες, οἱ Γερμανοί, οἱ Σλαῦοι. Δὲν ἀκαμπεῖ κανεὶς τὴν ἴδια μουσικὴ στὶς ὄχθες τοῦ Δούναβη, τοῦ Σηκουάνα, τοῦ Τάμεση. Κάθε νότα τῆς εὐρωπαϊκῆς συναυλίας μοιάζει νὰ εἶναι μιὰ παραφωνία καὶ κάθε παραφωνία περιέχει νέες παραφωνίες. Στὰ Βρεταννικὰ Νησιά παραφωνεῖ ἡ Ἰρλανδία. Ἡ Αὐστρία παραφωνεῖ ἀνάμεσα στοὺς γερμανικοὺς λαοὺς. Στὴ Γαλλία ὁ Νότος διαψεύει τὸ Βορρά. Στὴ Βαλκανικὴ πού ὑπῆρξε ὁλοκλήρους αἰῶνες μιὰ χώρα μὲ πολιτισμὸ σχεδὸν ἐνιαῖο, παραφωνεῖ σήμερὰ ἡ Ἑλλάδα πού πετᾷ μονομιᾶς στὴ θάλασσα ὅλες τὶς βυζαντινὲς καὶ βαλκανικὲς παραδόσεις τῆς καὶ γυρεύει ἓνα δρόμο καινούργιο.

Ὅταν περιπλανᾶται κανεὶς στὰ μονοπάτια καὶ στὰ ἄλση τοῦ κήπου τῆς Εὐρώπης, παρατηρεῖ ἀπὸ κοντὰ τὶς διαφορὲς καὶ τὶς ἀντιθέσεις καὶ μπορεῖ νὰ τὶς ἀναλύσει λεπτομερειακά. Τοῦ λείπει ὅμως ἡ αἴσθησις τοῦ συνόλου, Χρειάζεται, ὅστερὰ ἀπὸ τὴν ἀναλυτικὴ ἐξέταση τῶν διαφορῶν, νὰ τολμήσουμε νὰ κάνουμε ἓνα γύρο ἀπάνω ἀπὸ τὸν κήπο μὲ ἀεροπλάνο. Πιστεύω πολὺ στὴ χρησιμότητα τῆς ἀεροπορικῆς κριτικῆς (ἂν μοῦ ἐπιτρέπουν μιὰ τέτοια ριψοκίνδυνη ἐκφραση), νομίζω μάλιστα πὼς χωρὶς αὐτὴν ἡ ἀναλυτικὴ κριτικὴ κινδυνεύει νὰ ξεχαστεῖ μέσ' σὲ λεπτομέρειες καὶ νὰ χάσει τὴν ἐπαφὴ τῆς πραγματικότητος. Τὸ μάτι τοῦ ἀεροπόρου συλλαμβάνει τὸ πανόραμα. Διακρίνει τὶς διακυμάνσεις τοῦ ἐδάφους, τὶς λοφοσειρὲς καὶ τὶς πεδιάδες, τὶς κορυφὲς καὶ τὰ χαντάκια, τὶς κύριες ἀρτηρίες, τὶς διευθύνσεις, τὰ σταυροδρόμια. Ἀγκαλιάζει τὸ σύνολο μὲ τὶς πιὸ γενικὲς γραμμές του καὶ τοὺς πιὸ πλατεῖς ὀρίζοντές του. Τὸ θέαμα πού μπορεῖ νὰ ἀπολαύσει ὁ καλὸς πιλότος εἶναι ἀληθινὰ μεγαλειώδες κι οἱ πληροφορίες πού φέρνει χρησιμεύουν στοὺς πεζοπόρους γιὰ νὰ ἀποχτοῦν συνείδηση τῆς κατεϋθύνσεως πού ἀκολουθοῦν καὶ τῆς σημασίας τῶν προσπαθειῶν τους. Εἶναι χρήσιμο βέβαια νὰ ἔχει κανεὶς ὑπ' ὄψιν του καὶ τὶς ἀναποδιὲς τῆς ἀεροπορίας — ναυτία, περιπλάνησεις μέσ' στὰ σύννεφνα, ἀπὸτομες προσγειώσεις, σπασμένα κεφάλια.

Ἡ Εὐρώπη μονάχα ὅταν τὴν κοιτάζουμε ἀπὸ ὑψηλὰ δείχνει ὅλη τὴ λαμπρότητά της. Ὅταν σηκωθεῖ τὸ ἀεροπλάνο, καὶ ἀποχτήσουμε προοπτικὴ, καὶ μπορέσουμε νὰ ἀγκαλιάσουμε τὴν ἡπειρο μὲ μιὰ ματιά, αἰσθανόμαστε ξαφνικὰ τὴν ἁρμονία τοῦ συνόλου. Οἱ τοπι-

κὲς παραφωνίες ἐνώνονται σὲ μιὰ ἀνώτερη συμφωνία πού δὲν μπορεῖ νὰ τὴ συλλάβει τὸ αὐτί τοῦ πεζοπόρου γιατί συντελεῖται ὑψηλὰ. Οἱ ἄπειρες ἀντιθέσεις συγχωνεύονται σὲ μιὰ ἀνώτερη σύνθεση. Ἔτσι, ὅταν κοιτάζουμε σήμερὰ ἀπὸ τόσο μακριὰ τὴν Ἀρχαίαν Ἑλλάδα, διακρίνουμε καθαρὰ τὴ σύνθεση πού περιβάλλει τὶς ἀντιθέσεις τῆς Ἀθήνας, τῆς Σπάρτης, τῆς Μακεδονίας. Ὅταν κοιτάζουμε ἀκόμα πλατύτερὰ τὴν Ἀρχαιότητα, τὴν ἴδια αἴσθησις τῆς ἀνώτερης ἁρμονίας μᾶς δίνει τὸ θέαμα τῶν ἀντιθέσεων τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Ρώμης. Χωρὶς τὴν Ἑλλάδα ἡ Ρώμη δὲ θὰ κατῴρθανε νὰ δώσει στὴν παντοκρατορία της μιὰ ἀξία πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ. Χωρὶς τὴ Ρώμη τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα δὲ θὰ ἀποχτοῦσε στὴν Ἀρχαιότητα μιὰ ἀπήχησις παγκόσμια. Ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς, χωρὶς τὰ στερεὰ ρωμαϊκὰ θεμέλια, θὰ χανότανε ἴσως γιὰ πάντα μέσ' στὸν κατακλυσμὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων. Ὁ Παρθενώνας, ὁ Πλάτωνας, οἱ Καίσαρες, τὸ Ρωμαϊκὸ Δίκαιο, συμπληρῶνουνται καὶ συγκρατιοῦνται.

* *

Ὅπως ξέρετε ὑπάρχουν στὴν Ἑλλάδα πολλοὶ σχολαστικισμοὶ ἀπὸ ὅλα τὰ εἶδη κι ὅλες τὶς ἀποχρώσεις, ριζοσπαστικοὶ καὶ συντηρητικοί, νεανικοὶ καὶ γεροντικοί, μὰ βλοσυροὶ ὅλοι σὰ δικαστὲς κακουργοδικείου. Ἐνας ἀπὸ τοὺς πιὸ στενοὺς σχολαστικισμοὺς μᾶς εἶναι ὁ σχολαστικισμὸς τῶν ἀνθρώπων πού θέλουν νὰ ἀνήκουν στὴ γερμανικὴ σχολή, ἢ στὴ γαλλικὴ, ἢ σὲ ὅποιαδήποτε ἄλλη τοπικὴ σχολή. Σ' αὐτὴν τὴν τάση τῶν Ἑλλήνων διανοουμένων νὰ ὑποδιαίρουνται σὲ τοπικὲς σχολές, νομίζω πὼς διακρίνω πολὺ ἐπαρχιωτισμὸ καὶ ἀρκετὸ κομματισμὸ.

Ὁ ἐπαρχιωτισμὸς τοὺς βέβαια εἶναι εὐκολονόητος ἀφοῦ ἐπαρχιώτικη ἦταν ὡς χτὲς ἡ Ἑλλάδα κ' ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι τέτοια ἀπὸ ὀρισμένες ἀπόψεις. Οἱ νέοι ἐπαρχιώτες μᾶς πού πήγαιναν νὰ σπουδᾶσουν στὸ ἐξωτερικὸ, ζαλιζόντανε μόλις ἀντίκρυζαν τὴν ὑπεροχὴ τῆς Δύσης, ἔχαναν τὸ κριτικὸ πνεῦμα τους, θαύμαζαν χωρὶς συζήτηση ὅ,τι τοὺς πρόσφερεν ἡ ξένη ζωὴ κι ὅ,τι δίδασκε τὸ ξένο Πανεπιστήμιο. Δὲν κατῴρθαν νὰ ἐλευθερώσουν τὴν ἀτομικότητά τους καὶ νὰ ἀναπτύξουν τὴν πρωτοβουλία τους, μὰ γινόντανε, γιὰ ὅλη τὴ ζωὴ τους, δουλικοὶ μαθητὲς τῆς ξένης χώρας πού τοὺς σπούδασε. Ἀποχτοῦσαν

όριστικά τη σφραγίδα του στενού γερμανισμού ή του στενού λατινισμού. Πολλά τέτοια κρούσματα συναντά κανείς και στους νέους της γενεάς μας, κ' είναι φανερό πώς η σφραγίδα του γερμανισμού πιέζει και αφομοιώνει τους έγκεφάλους πολύ περισσότερο παρά η σφραγίδα του γαλλισμού ή του αγγλοσαξωνισμού. Μετά τον πόλεμο προστέθηκαν σ' αυτές τις σχολές κ' οι πιστοί της Ρωσίας που περιφρονούν τη δυτική «παρακμή» και περιμένουν την πνευματική τροφή τους μονάχα από τη Μόσχα. Η περίπτωση αυτή είναι βέβαια διαφορετική. Η ύποταγή στη διδασκαλία της Μόσχας, χωρίς να στερείται από ελληνικό έπαρχιωτισμό, όφειλεται κυρίως στο μαρξικό μυστικισμό.

Μίλησα και για κομματισμό. Δε θα σ' μάθει κανείς τίποτα καινούργιο αν σ' ανακοινώσει πώς ο κομματισμός μ' όλες τις μορφές του, ακόμα κι ο προσωπικός κομματισμός, παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στην πνευματική ζωή μας. Δεν αποκλείεται μάλιστα να παίζει κάποτε τον πρώτο ρόλο. Κάθε Έλληνας, από τη μέρα που ανοίγει τα μάτια του στον κόσμο, αισθάνεται πολύ μεγάλη όρεξη να ιδρύσει κόμμα. Είναι φυσικό να εκδηλώνεται αυτή η ψυχική ανάγκη και στις πιο ανυστερόβουλες πνευματικές ένασυχολήσεις. Για να συζητήσουν οι Έλληνες πρέπει να διαιρεθούν σε παρατάξεις. Χρειάζεται όμως μία πρόφαση. Η έθνικότητα του διπλώματος που κρατά κανείς στην τσέπη του, ή ξένη γλώσσα που κατέχει καλύτερα, ή ξένη χώρα που τον έλκει περισσότερο, είναι κάποτε εύκολες προφάσεις κομματισμού.

Αυτός ο σχολαστικισμός των τοπικών σχολών δείχνει καλά τη στενότητα των όριζόντων μας. Έχουμε διανοούμενους γερμανομανείς, γαλλομανείς, αγγλομανείς, μοσχοβίτες, όπως έχουμε και άγνους έντοπίους διανοούμενους, προσκολλημένους στις στενά τοπικές παραδόσεις μας (προγονολατρεία, βυζαντινή παράδοση, δημοτικό τραγούδι) μ' δεν έχουμε πολλούς αληθινούς *Ευρωπαίους*. Το ευρωπαϊκό πνεύμα προϋποθέτει την κατανόηση της αρμονίας του ευρωπαϊκού συνόλου. Όταν κοιτάζουμε από ύψηλά ταυτόχρονα τις διάφορες αποχρώσεις του ευρωπαϊκού πολιτισμού, καταλαβαίνουμε πώς όλες ήταν απαραίτητες για να υπάρξει αυτός ο πολιτισμός. Τότε δε σταματούμε το βλέμμα μας σε μιά απ' αυτές, δεν αναγνωρίζουμε σε καμμιά την υπεροχή, μ' προσπαθούμε να τις καταλάβουμε και να τις διατηρήσουμε όλες. Η υπεροχή ανήκει στο σύνολο.

Η μεγάλη άξια αυτού του συνόλου είναι ότι κατώρθωσε να ενώσει σε μιά ανώτερη σύνθεση τις αντιθέσεις που το αποτελούν.

Απάνω από τις τοπικές διαφορές των λαών της Ευρώπης υπάρχει μιά κοινή πνευματική και ήθικη ζωή, μιά κοινή ευρωπαϊκή *παιδεία*¹. Αν μπορούσαμε να καθορίσουμε ακριβώς το περιεχόμενο αυτής της λέξης θα λέγαμε πώς υπάρχουν κοινά ιδανικά. Ένα ιδανικό είναι, κατά το μάλλον ή ήττον, κάτι το συγκεκριμένο, ενώ αυτό που αποτελεί την ευρωπαϊκή παιδεία δεν μπορεί να αναλυθεί σε συγκεκριμένες αξίες. Είναι ένα ανώτερο επίπεδο όπου καταλήγουν και έναρμονίζονται οι πνευματικές προσπάθειες των λαών της Ευρώπης που πηγάζουν πάντα, άμεσα ή έμμεσα, συνειδητά ή ασυνειδητά, από μιά διάθεση κοινή. Βλέπουμε τους λαούς της Ευρώπης με μιά θαυμάσια ένταση των δυνάμεών τους, που βάσταξε αιώνες και ποτέ δεν πέφτει, να γυρεύουν μέσα τους αλήθειες όχι έθνικες μ' παγκόσμιες, όχι πρόσκαιρες μ' αιώνιες. Ο καθένας τους φιλοδοξεί, κι αυτή είναι η μεγαλύτερη φιλοδοξία του, να ξεπεράσει την ιδιαίτερη φυσιογνωμία του, την ιδιαίτερη αισθαντικότητα του, την ιδιαίτερη ζωή του, και να ανακαλύψει μέσα του τον Άνθρωπο. Οι προσπάθειές τους έχουν σχεδόν πάντα την έκφραση αυτής της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας που τείνουν να υπερβούν, μ' το σύνολο αναγνωρίζει σ' όλες τον εαυτό του, αφού πηγάζουν από την ίδια διάθεση. Άλλοτε ο άνεμος φυσά από τη μιά μεριά, άλλοτε από την άλλη. Πότε προηγείται ή Ιταλία, πότε η Γαλλία, πότε η Γερμανία, ή Αγγλία, οι Σλαβοί. Ο λαός που ανοίγει ένα δρόμο δουλεύει για το σύνολο και το σύνολο αφομοιώνει γρήγορα, κάποτε την ίδια στιγμή, τα νέα αποκτήματα. Ο κάθε λαός θα ήταν ανίκανος να καλλιεργήσει μοναχός του τα έδαφη που καταχτά. Τα καλλιεργεί το σύνολο, και μονάχα το σύνολο μπορεί να εξαντλήσει τον πλούτο τους. Κάποτε οι ευρωπαίοι λαοί προχωρούν μαζί, στην ίδια σειρά, με τις ίδιες κατευθύνσεις. Από μιά τέτοια συναρμογή των προσπαθειών τους βγήκε η Αναγέννηση, ή πιο μεγάλη ώρα της ανθρωπότητας μετά την ώρα της Αθήνας.

Ίσως συντελείται πάλι μιά τέτοια συναρμογή των πνευματικών προσπαθειών των λαών της Ευρώπης. Υπάρχουν αγγέλματα μ' στον αέρα αυτής της στιγμής. Την ίδια αλλαγή των βαθύτερων ρυ-

1. Η λέξη *παιδεία* είναι η καταλληλότερη για να αποδώσει στη γλώσσα μας την έννοια της culture. Πρέπει όμως να ξεχωριστούν καθαρά οι λέξεις *παιδεία* και *εκπαίδευση* που είναι στην καθημερινή όμιλία σχεδόν συνώνυμες.

θμών της ζωής προκάλεσε ο πόλεμος σ' όλη την ήπειρο, τους ίδιους κλονισμούς στις ψυχές των λαών. Οί σάλιοι του μεταπολέμου διατηρούν αυτήν την κοινότητα των ψυχικών διαθέσεων, κ' ή σύγχρονη ζωή ανακατώνει τους λαούς, τους βοηθεί να καταλάβουν καλύτερα ο ένας τον άλλον, να διακρίνουν τα κοινά σημεία τους, να αποχτήσουν συνείδηση των δεσμών τους. Όμοια προβλήματα τυραννούν τα πνεύματα στο Παρίσι, στη Λόντρα, στο Βερολίνο. Η Εύρώπη σήμερα, αν δεν έχει κοινά ιδανικά, έχει κοινές ανησυχίες. Η γενεά που ανατράφηκε μέσ' στο καμίνι του πολέμου κι αρχίζει σήμερα τη ζωή της, αισθάνεται τον κόσμο με τον ίδιο τρόπο σ' όλες τις χώρες της Εύρώπης, στρέφει τις έρευνές της προς τις ίδιες κατευθύνσεις, επικαλείται τους ίδιους ποιητές: Ντοστογιέβσκυ, Νίτσε, Προύστ, Gide, Shaw...

Άλλά αυτή ή συναρμογή, αν συντελείται πράγματι, μάς κάνει μελαγχολικούς. Μέσ' στο δημιουργικό αναβρασμό της σημερινής Εύρώπης τί θέση κρατά ή Έλλάδα; Τί συμβολή προσφέρουμε στις μεγάλες προσπάθειες που καταβάλλονται τριγύρω μας; Τίποτα! Τό αισθανόμαστε βαθιά μόλις περάσουμε τα σύνορά μας πώς δεν αντιπροσωπεύουμε τίποτα, πώς κανείς δε μάς λογαριάζει στα σοβαρά, πώς δεν μπορούμε να δικαιολογήσουμε τη θέση που κρατούμε στην Εύρώπη, πώς είμαστε στα μάτια των ξένων μονάχα χρηματομεσίτες, βαπορτζήδες και μικρομπακάληδες και τίποτα περισσότερο. Άφου περιπλανηθούμε αρκετά μέσ' στον ευρωπαϊκό πολιτισμό γυρνάμε κάποτε στο σπίτι με σφιγμένη την καρδιά. Πού είναι λοιπόν οί Έλληνες; Τους γυρέψαμε παντού και δεν τους βρήκαμε πουθενά.

*
* *

Έλειψαν και λείπουν από την πνευματική μας ζωή οί δυνάμεις. Αυτό είναι το μεγάλο ζήτημα. Μερικοί επιμένουν να ελπίζουν γιατί πιστεύουν στη ζωτικότητα του οργανισμού, γιατί αισθάνονται ίσως νέους χυμούς που φουσκώνουν μέσ' στον παλιό κορμό. Μ' αυτούς θέλω να συζητήσω και δε με μέλει καθόλου τί λένε οί απελπισμένοι, που θά ήταν συνεπέστεροι με τον εαυτό τους αν δεν έλεγαν απόλύτως τίποτα, γιατί βέβαια, όταν κανείς πεισθεί πώς όλες οί έλληνικές προσπάθειες είναι μάταιες, δεν υπάρχει λόγος να εξακολουθεί

να ασχολείται με την Έλλάδα. Δεν πρόκειται να διατυπώσω θεωρίες και να υποστηρίξω ένα σύστημα αξιών. Δεν διδάσκω τίποτα, για το όνομα του Θεού! Πολύς κόσμος διδάσκει στην Έλλάδα, από τις έδρες, τις επίσημες και τις ανεπίσημες, από τα μπαλκόνια, από τα πεζοδρόμια, από παντού. Πολλοί, πάρα πολλοί σοβαρότατοι και κατσοφιασμένοι άνθρωποι ιδρύουν σχολές και απειλούν το σύμπαν με κοινωνικά, φιλοσοφικά, αισθητικά συστήματα, αρχαϊκά ή νεογέννητα, σε μία εποχή που ή Εύρώπη άμφισβητεί την αξία όλων, συλλήβδην και άθρόως, των συστημάτων και γυρεύει το δρόμο της έξω άπ' αυτά. Σεβόμαστε βέβαια όπως ταιριάζει τους ανθρώπους που διδάσκουν με αξιωματικό ύφος και τα βιβλία τα φορτωμένα παραπομπές, μα προκοπή δε βλέπουμε. Αυτό το ποικιλόχρωμο και θορυβώδες πλήθος των θεωριών που μάς έχουν πλημμυρίσει, δεν κατορθώνει να μάς δώσει δυνάμεις. Παρά την τόση σοφία, παρά τις ογκώδεις βιβλιογραφίες που κουβαλά το έξπρες στο σταθμό Λαρίσης από τα πανεπιστήμια της Έσπερίας, ή πνευματική Έλλάδα εξακολουθεί να είναι τρομερά φτωχή και στεία. Είμαστε σαν ένας άρρωστος που τον έχουν σκεπάσει οί γιατροί με συνταγές, που στερείται όμως τις φυσικές προϋποθέσεις της ανάπτυξης, τον ήλιο, τον καθαρό άέρα, την ύγιεινή τροφή. Λησμονήσαμε στην Έλλάδα πώς οί φυσικές προϋποθέσεις της πνευματικής ανάπτυξης δεν είναι οί βαρείς όπλισμοί αυτού του ξεροῦ, στενοῦ και αδιάλλαχτου επιστημονισμού που σκεπάζει τα πάντα με φίσες και με σκόνη, αλλά ή έλεύθερη σκέψη, οί πλατείες όρίζοντες, ό πλούτος κ' ή γενναιότητα της καρδιάς. Όταν δεν χτυποῦν οί καρδιές, όταν ό νοῦς δεν έχει τη δύναμη να άπλωθεί έλεύθερα και πλατιά στους κόσμους των ιδεών, οί πιό έπιβλητικές θεωρίες, οί πιό περισπούδαστες βιβλιογραφίες, είναι γράμμα κενό.

ΕΘΝΙΚΟΣ ΧΑΡΑΧΤΗΡΑΣ ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ ΜΙΛΙΤΑΡΙΣΜΟΣ

Τὸ ζήτημα τοῦ νεοελληνικοῦ χαρακτήρα ἀπασχολεῖ πολὺ τοὺς Ἑλληνας διανοομένους. Εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ μεγάλα ζητήματα ποὺ ἔθεσε ὁ δημοτικισμός. Πρὶν τὸ δημοτικιστικὸ κίνημα οἱ διανοούμενοί μας ἀφωσιωμένοι στοὺς ἀρχαίους προγόνους, πολὺ λίγο ἐνδιαφερόντανε γιὰ τὴ σύγχρονη ἐλληνικὴ ζωὴ. Ὅταν ὅμως ἀνακάλυψαν τὴ ζωντανὴ γλώσσα τους, ἀνακάλυψαν καὶ τὴ ζωντανὴ πραγματικότητα τοῦ τόπου τους, καὶ προσπάθησαν νὰ διακρίνουν ποῖα εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ τὴν ἀποτελοῦν. Τὸ ζήτημα ἀσφαλῶς ἔπρεπε νὰ τεθεῖ. Ἡ τάση αὐτὴ τῶν Ἑλλήνων διανοομένων νὰ γνωρίσουν τὴ νεοελληνικὴ πραγματικότητα καὶ τὸ νεοελληνικὸ χαρακτήρα μοιάζει μὲ τὴν προσπάθεια ἐνὸς νέου ποὺ γυρεῖ νὰ γνωρίσει τὸν ἑαυτό του, τὶς φυσικὰς κλίσεις του, τὶς δυνάμεις του, τὶς πιθανότητές του, πρὶν ἀρχίσει τὴ ζωὴ του. Φοβοῦμαι ὅμως πῶς τὸ ζήτημα ἔχει τεθεῖ πολὺ ἄσκημα καὶ πῶς ἡ συζήτηση, ἔτσι ποὺ διεξάγεται σήμερα, περιορίζει τὶς πιθανότητές μας ἀντὶ νὰ τὶς ἀναπτύσσει.

Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐκθέσω ἐδῶ ὅλα τὰ δόγματα, ὅλες τὶς ἰδεολογίες καὶ τὶς οὐτοπίες ποὺ προκάλεσε ὡς σήμερα αὐτὴ ἡ συζήτηση.

Θὰ περιοριστῶ στὴν ἐξέταση μιᾶς θεωρίας τοῦ νεοελληνικοῦ χαρακτήρα ποὺ ὑποστηρίχθηκε μὲ σπάνια δύναμη τὰ τελευταῖα δέκα χρόνια καὶ ἐξάσκησε νομίζω σημαντικὴ ἐπίδραση. Εἶναι ἡ μόνη ἀπ' αὐτὰς τὶς θεωρίες, γιὰ τὴν ὁποία μποροῦμε νὰ ποῦμε πῶς ἔκανε «σχολή». Ἴσως αὐτὸ ὀφείλεται στὴν αὐστηρὰ λογικὴ κατασκευὴ τῆς ποὺ σαγήνευσε ἀρκετὰ πνεύματα σὰ μιὰ ὑγιὲς ἀντίδραση ἐναντίον τοῦ «νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ» τοῦ Δραγούμη καὶ διαφόρων ἄλλων ὑπερβολικὰ νεανικῶν καὶ ρωμαντικῶν ρεμβασμῶν τῆς προπολεμικῆς Ἑλλάδας. Ἡ θεωρία αὐτὴ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸν κ. Φῶτο

Πολίτη, τὸν κ. Γιάννη Ἀποστολάκη, καθηγητὴ τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, καὶ ἀρκετοὺς ἄλλους καθηγητές. Στὰ 1927, ἐξ ἀφορμῆς τοῦ διχασμοῦ τοῦ Ἑκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου, ὁ κ. Ἀλέξαντρος Δελμούζος, ποὺ ὑπῆρξε ἕνας ἡρωϊκὸς ἀντιπρόσωπος τῆς ἐλεύθερης σκέψης στὴν Ἑλλάδα, πλησίασε αὐτὸν τὸν φιλολογικὸ ὄμιλο, συνεργάστηκε μαζί του, κ' ἐδειξε πὼς συµμερίζεται τὶς ἀπόψεις του. Ἡ ἰδιαίτερη ἀπήχηση ποὺ βρίσκει αὐτὴ ἡ θεωρία στοὺς καθηγητικοὺς κύκλους φανερώνει καλὰ τὸ χαρακτήρα της. Εἶναι κατὰ βάθος μιὰ διδασκαλία ὠρισμένων κανόνων ποὺ ἐξάγονται ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ λογοτεχνικοῦ παρελθόντος μας, καὶ ἀνήκει φυσικὰ πολὺ περισσότερο στὸν κύκλο τῆς πανεπιστημιακῆς ἐργασίας παρὰ στὸν κύκλο τῆς δημιουργίας. Ἀλλὰ ἡ παρουσία τοῦ κ. Φώτου Πολίτη μεταβάλλει τὴν κατάσταση καὶ μᾶς ἀναγκάζει νὰ δώσουμε σ' αὐτὴν τὴν κίνηση μιὰ διαφορετικὴ σημασία. Ὁ κ. Φῶτος Πολίτης μεταφέρει αὐτὴν τὴ διδασκαλία στὴ λογοτεχνικὴ ζωὴ μὲ τὴν κηρυγμένη πρόθεση νὰ ἐπιβάλλει τὶς ἀρχές της στὴ μελλοντικὴ ἐξέλιξη τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων. Γιὰ τοῦτο μονάχα τὶς γνώμες του θὰ συζητήσω πρὸς τὸ παρόν, ποὺ δὲν ἀπέχουν καθόλου ἀπὸ τὶς γνώμες τῶν καθηγητῶν τῆς σχολῆς (συμπίπτουν ἰδιαίτερα μὲ τὶς γνώμες τοῦ κ. Γιάννη Ἀποστολάκη), καὶ ποὺ ἔχουν τὸ προτέρημα νὰ προέρχονται ἀπὸ μιὰ ἀτομικότητα πρὸς ζωὴ καὶ μὲ πρὸς ἀνεπτυγμένο καὶ πρὸς καλλιεργημένο συναισθηματισμό. Ὁ κ. Φῶτος Πολίτης μοῦ δίνει ἄλλωστε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀσχοληθῶ μὲ πολλῶν εἰδῶν πράγματα καὶ πολλῶν εἰδῶν ἀνθρώπους.

Εἶναι στοιχειώδης ὑποχρέωση πολιτισμοῦ νὰ ἀναγνωρίζουμε καὶ νὰ ἐχτιμοῦμε τὴν ἀξία ὅχι μόνο τῶν ἀνθρώπων ποὺ συμφωνοῦν μαζί μας, ἀλλὰ καὶ ἐκείνων ποὺ ὑποστηρίζουν ἀντίθετες ἀπόψεις. Ὁ κ. Φῶτος Πολίτης εἶναι ἕνας καλὸς κριτικός. Θέλω νὰ πῶ ὅτι ἔχει ὅλα τὰ προσόντα ποὺ χρειάζονται γιὰ νὰ εἶναι κανεὶς καλὸς κριτικός, τὸ τάλαντο, τὴ στοχαστικότητα, τὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη, καὶ μερικὰ προσόντα ἀκόμα σπανιότερα, τὴ δύναμη, τὸ θάρρος, τὴν ἀνεξαρτησία — προσόντα ποὺ δυστυχῶς τὰ ἐξουδετερώνει συχνὰ ὁ δογματισμὸς του.

Βιάζομαι νὰ ἀναγνωρίσω καὶ κάτι ἄλλο: αὐτὸς ὁ κριτικὸς μιᾶς ἐποχῆς ἀπελπιστικὰ μέτριας κατάρθρωσε νὰ κρατήσῃ ὑψηλὰ τὴ σημαία τῆς τέχνης. Ἀρνήθηκε νὰ συνθηκολογήσῃ μὲ τὸ περι-

βάλλον καὶ νὰ κρίνει τὶς πνευματικὲς ἐκδηλώσεις τῆς Ἑλλάδας μὲ τὸ μέτρο τῶν σημερινῶν ἐλληνικῶν ἀξιών. Ἐπίμενε νὰ κρίνει μὲ τὸ μέτρο τῶν αἰώνιων ἀξιών καὶ δὲν ἔπαυσε νὰ ἐπικαλεῖται τὰ μεγάλα πρότυπα, τὸ Σαίξπηρο, τὸ Μολιέρο, τὸν Γκαίτε, τὸν Ντοστογιέβσκυ. Τὸν κατηγοροῦν σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο γιὰ σχολαστικισμό. Θὰ τὸν κατηγορήσω γιὰ πολλὰ μὰ ὄχι γι' αὐτό. Τουναντίον, πιστεύω πὼς αὐτὴ ἡ περήφανη στάση του ἐμπρὸς στὸ ἐλληνικὸ περιβάλλον, παρ' ὅλες τὶς ὑπερβολὰς καὶ τὶς ἀδικίες στὶς ὁποῖες τὸν ὠδήγησε, εἶναι ἡ μεγάλη τιμὴ τοῦ σταδίου του.

Ἀπ' αὐτὴν τὴν ἄποψη ἡ ἐπίδρασή του ὑπῆρξε καὶ εἶναι εὐεργετική. Βέβαια κανεὶς δὲν ἀπαιτεῖ ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς μας νὰ γράψουν τὸ *Χάμιλετ* ἢ τοὺς *Καραμαζώφ*, μὰ σ' αὐτὴν τὴ χώρα τῆς προχειρολογίας καὶ τῆς εὐκολῆς ἐργασίας εἶναι ἀπαραίτητο νὰ βρίσκεται κάποιος ποὺ νὰ λείε κάθε μέρα στοὺς νέους ὅτι ἡ τέχνη εἶναι μιὰ ὑπόθεση μεγάλη καὶ δύσκολη. Ἡ θεωρητικὴ διδασκαλία ποὺ συνοδεύει συχνὰ τὴν κριτικὴ τοῦ κ. Φώτου Πολίτη πρέπει νὰ ὑποβληθεῖ κι αὐτὴ μὲ τὴ σειρά της σὲ κριτικὴ.

Ἡ θεωρία του νομίζω μπορεῖ νὰ συνοψιστεῖ στὰ ἑξῆς:

Ἐξω ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ παράδοσή μας καὶ τὸν ἐθνικὸ χαρακτήρα μας εἴμαστε χαμένοι. Δὲν ἔχουμε κανένα στήριγμα καὶ δὲ θὰ μπορέσουμε ποτὲ νὰ ἀναπτύξουμε τὶς πνευματικὲς ἱκανότητές μας. Ὅ,τι φτειάνουμε ἔξω ἀπὸ τὴν «πραγματικότητά» μας εἶναι ἐκζητημένο, τεχνητό, ψεύτικο, στεῖρα μίμηση ξένων τρόπων:

«Οἱ Ἕλληνες εἴμαστε φιλότιμος λαός. Ἀλλ' ἦταν ὥς τώρα τόσο ἐξαιρετικὴ ἡ φιλοτιμία μας νὰ φανοῦμε πολιτισμένοι στοὺς Εὐρωπαίους, ὥστε φροντίσαμε νὰ καλύψουμε κάθε ἀτομικὴ μας ἐκδήλωση μὲ βερνίκι εὐρωπαϊκό. Στὴν πολιτικὴ καὶ στὴν κοινωνικὴ μας ζωὴ, στὰ γράμματα, στὶς τέχνες, ἐμφανίζομαστε ἐτερόφωτοι. Καὶ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι μοιραῖο: χάσαμε οἱ ἴδιοι κάθε ἀγνότητα, μαθαίνοντας μὲ ψευτιὲς τὴν ὑπαρξή μας, ἐνῶ ἐξ ἄλλου στὰ μάτια τῶν ξένων παρουσιαζόμαστε ὡς ἄλαος χωρὶς ἐνδιαφέρον» κατὰ τὴν ἐκφραση τοῦ κόμητος Κάυζερλιγκ» (*Ελεύθερον Βῆμα*, 22 Νοεμβρίου 1928).

Ἡ μόνη σωτηρία μας εἶναι ἡ ἐπιστροφή στὸν «ἑαυτὸ μας»:

«... πρέπει νά γυρέψουμε τὴ λύτρωσή μας, μ' ἄλλα λόγια τὴ μόρφωση δικῶν μας ἰδανικῶν, στὴν παράδοση. Δὲ μιλῶ φυσικὰ γιὰ παράδοση 'λογοτεχνικὴ' ἀφοῦ τέτοια δὲν ὑπάρχει. Ἀλλὰ γιὰ τὸν τρόπο ἐκεῖνο τῆς ζωῆς ποὺ εἶναι δικὸς μας, γιὰ τὰ ἦθη καὶ τὶς ζωικὲς ἀπόψεις τὶς ἑλληνικὲς, γιὰ τὴ νεοελληνικὴ σκέψη καὶ φιλοσοφία ποὺ βρίσκεται διάχυτη στὰ καθαυτὰ δημοτικὰ μας κειμήλια — παροιμίες, παραμῦθια, τραγούδια, παραδόσεις, βυζαντινὴ καὶ λαϊκὴ τέχνη — καὶ στὰ ἔργα δύο ἐξαιρετικῶν ἀνθρώπων: τοῦ Σολωμοῦ καὶ τοῦ Παπαδιαμάντη. Σ' ἐμᾶς, ἀντίθετα πρὸς τοὺς Γάλλους, ἡ ζωτικὴ ἀνάγκη δὲν ὑπαγορεύει τὸ σπάσιμο τῆς παραδόσεως, ἀλλὰ τουναντίο τὴ ζωογόνησή της. Γιατὶ ἐκεῖ στὴν ἐθνικὴ μας ζωὴ, ποὺ τὴν ἀγνοήσαμε καὶ παραδέρναμε ἀνεργάτιστοι δῶθε κεῖθε θὰ βροῦμε τὸν ἑαυτὸ μας» (*Ἐλευθερὸν Βῆμα*, 11 Νοεμβρίου 1928).

Ὁ κ. Φῶτος Πολίτης στὸ ἴδιο αὐτὸ ἄρθρο γυρεῖ μιά τέχνη «ἀντικειμενικὴ», δηλαδὴ μιά τέχνη ποὺ νὰ ἔχει κυριώτερο σκοπὸ τῆς τῆ ζωογόνησης τῆς παράδοσης καὶ τὴν καλλιέργεια τοῦ ἔθνισμοῦ. Προσθέτει πὼς ἡ τέχνη πρέπει νὰ εἶναι «ἡ ἔκφραση τοῦ ἐγὼ του (τοῦ καλλιτέχνη) — τοῦ χαρακτήρος του, τοῦ ζωικοῦ του περιεχομένου — πλημμυρισμένου ἀπὸ τὸ νόημα τῆς ζωῆς τοῦ τόπου του». Αὐτὸ τὸ θεωρεῖ «ἓνα σμίκσιμο ἐξωτερικοῦ καὶ ἐσωτερικοῦ κόσμου». Διατηρῶ αὐτοὺς τοὺς ὁρισμοὺς του γιατί χρησιμεύουν πολὺ στὴν κατανόηση τῆς σκέψης του: ἀφ' ἑνὸς φαίνεται νὰ πιστεύει στὴν ὑπεροχὴ τοῦ ἀντικειμενικοῦ στοιχείου μέσ' στὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία, ἀφ' ἑτέρου περιορίζει τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον στὰ ὅρια τοῦ τόπου.

Νομίζω πὼς διακρίνω στίς θεωρίες τοῦ κ. Φώτου Πολίτη μερικές παρεξηγήσεις τῶν ζητημάτων. Τὶς παραθέτω.

* *

Ἡ πρώτη παρεξήγησή του (ἡ πιὸ καταφανής, κι ὥστόσο δὲν ξέρω νὰ τὴ σημειώσω κανεὶς ἄνκαι ἐπὶ δέκα χρόνια τὸν ἀντικρούουν ἀπὸ ὅλες τὶς μεριές) εἶναι ἡ ἀντίληψή του πὼς ὁ χαρακτήρας ἐνὸς ζωντανοῦ λαοῦ μπορεῖ νὰ ξεχωριστεῖ, νὰ μετρηθεῖ, νὰ ζυγιστεῖ ὅπως ἡ παραγωγή τῆς σταφίδας καὶ τοῦ καπνοῦ. Μᾶς λέει χωρὶς

τὸν παραμικρὸ δισταγμὸ: ὁ νεοελληνικὸς χαρακτήρας, ὁ «ἑαυτὸς μας», εἶναι τὰ δημοτικὰ κειμήλια, ὁ Σολωμὸς κι ὁ Παπαδιαμάντης. Τίποτα λιγώτερο, τίποτα περισσότερο! Νομίζει κανεὶς πὼς διαβάζει μιὰ στατιστικὴ τοῦ ὑπουργείου τῆς Ἑθνικῆς Οἰκονομίας.

Γιὰ ποῖο λόγο ὁ χαρακτήρας τῆς Νέας Ἑλλάδας ὀλοκληρώνεται καὶ *ἐξαντλεῖται* μέσα σ' αὐτὰ τὰ τρία κείμενα ποὺ ἀναφέρει ὁ κ. Φῶτος Πολίτης; Γιατὶ ἔτσι τοῦ φαίνεται. Εἶναι τόσο πεπεισμένος γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς ἁποψῆς του ὥστε θεωρεῖ περιττὸ νὰ τὴ δικαιολογήσει. Νομίζει πὼς αὐτὸ ποὺ λέει εἶναι ἀληθοφανὲς σὰν ἓνα γεωμετρικὸ ἀξίωμα. Βέβαια ἓνας λαὸς εἶναι σὰν ἓνα κομμάτι τῆς φύσης, σὰν ἓνα ἔργο τέχνης, σὰ μιὰ γυναίκα. Ὁ καθένας τὸν κοιτάζει μέσα ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ ἰδιοσυγκρασία του, διακρίνει μονάχα ὁρισμένες πλευρὲς του, ἀγνοεῖ ἄλλες πλευρὲς ποὺ εἶναι ἴσως σπουδαιότερες. Εἶναι φυσικὸ πὼς ὁ κ. Φῶτος Πολίτης δὲν *ἐξαντλεῖ* τὸ ἀντικείμενον τῆς μελέτης του, τὸν ἑλληνικὸ λαόν, καὶ δὲν τὸν κατηγορῶ γι' αὐτό. Τουναντίο, πιστεύω πὼς ἓνα τέτοιο ἀντικείμενον μελέτης δὲν μπορεῖ νὰ *ἐξαντληθεῖ* ποτέ. Ἐκεῖνο ποὺ μὲ τρομάζει σ' αὐτόν, καὶ ποὺ μεταβάλλει τὴν κριτικὴ του σὲ δογματικὴ διδασκαλία, εἶναι ἡ ἀπόλυτη πεποίθησή του ὅτι τὸ *ἐξαντλεῖ*. Δὲν ἀφήνει κανένα περιθώριον πλάι στὴ θεωρία του. Οὔτε μιὰ στιγμὴ δὲν ὑποπτεύεται πὼς εἶναι δυνατό νὰ ὑπάρξουν διαφορετικὲς προοπτικὲς, πλατύτεροι ὀρίζοντες, βαθύτερες ἐνατενίσεις τῶν ζητημάτων.

Ὁ Ἀλμπέρ Τιμπωντέ σὲ μιὰ σύντομη μελέτη του (*Νέα Γαλλικὴ Ἐπιθεώρηση*, Ἀπρίλιος 1929) ἐξετάζει στὴ Γαλλία τὸ ἴδιο αὐτὸ ζήτημα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ τόσο πολὺ στὴν Ἑλλάδα. Ἐνας Γερμανὸς τὸν ρωτοῦσε ποῖος συγγραφεὺς ἐκφράζει πληρέστερα τὸ πνεῦμα τῶν γαλλικῶν γραμμάτων, τὸ «χαρακτήρα» τῆς Γαλλίας ὅπως θὰ λέγαμε ἐμεῖς. Ὁ Γάλλος κριτικὸς ἀποκρίνεται σ' αὐτὴν τὴν ἐρώτηση μὲ μιὰ σειρά ἀπὸ ἀντιθέσεις: Μονταίνιος-Πασκάλ-Βολταῖρος-Σατωμπριάν... Ἀφήνει τὸν κατάλογο ἀνοιχτὸ σ' ὅλα τὰ ρεύματα τοῦ μέλλοντος. Παρατάσσοντας αὐτὰ τὰ ὀνόματα ποὺ διαφεύδονται στὰ πιὸ βασικὰ σημεῖα ὁ Ἀλμπέρ Τιμπωντέ θέλει νὰ πεί ὅτι ὁ γαλλικὸς χαρακτήρας εἶναι κάτι τὸ ἀσύλληπτο, ποὺ δὲ χωρεῖ μέσα σ' ἓνα σύστημα, ποὺ συνεχῶς ἀνεναώνεται. Αὐτὴ ἡ τάση ἄλλωστε δὲ φαίνεται μονάχα στὴ διαδοχὴ τῶν ἐποχῶν μὰ καὶ μέσα σὲ κάθε ἐποχῇ. Κάθε φορὰ ποὺ μιὰ μορφή τοῦ γαλλικοῦ χαρακτήρα τείνει νὰ ἐπιβληθεῖ στὰ γαλλικὰ γράμματα μὲ τὴν ἐπίδραση ἐνὸς μεγάλου συγ-

γραφεία, σχεδόν την ίδια στιγμή εκδηλώνεται ή αντίθετη μορφή και έμποδίζει τὰ γαλλικά γράμματα νά σταματήσουν την εξέλιξή τους: Πασκάλ-Ντεκάρτ, Κορνήλιος-Ρακίνας, Βολταίρος-Ρουσσώ... 'Ο 'Αλμπέρ Τιμπωντέ έχει δικίο νά πιστεύει πώς ή μεγάλη αξία τών γαλλικών γραμμάτων βρίσκεται κυρίως σ' αυτήν την άπειρη πολυμορφία τους και στην αιώνια κίνησή τους.

Δέν είναι δύσκολο νά υποστηριχτεί ή ίδια άποψη και για τὰ αγγλικά γράμματα. Βέβαια υπάρχει στην 'Αγγλία ένα τέρας πού ξεπερνά πολύ όλους τους 'Αγγλους συγγραφείς. 'Αλλά ό Σαιξπήρος, μορφή υπεράνθρωπη, θεϊκή ή διαβολική, ή και τὰ δυο μαζί, είναι τόσο μεγάλος ώστε δέ συνδέεται με τίποτα στόν κόσμο, ούτε με τη χώρα πού τόν γέννησε. Κανείς δέν υποστηρίζει πώς ό Σαιξπήρος είναι ό αντιπροσωπευτικός τύπος του βρεταννικού χαρακτήρα. 'Ακούμε συχνά 'Αγγλους και ξένους, πού σκέπτονται όπως ό κ. Φώτος Πολίτης, νά λένε ότι ό αγγλικός χαρακτήρας είναι ό Ντίκενς. Πράγματι, ό συγγραφέας του *Ντέβιντ Κόππερφιλντ* και του *Μίστερ Πίκνικ* εκφράζει καλύτερα από κάθε άλλον τό πνεύμα του αγγλικού νοικοκυριού και τις ήθικές παραδόσεις του έθνους του. 'Η 'Αγγλία άναγνώρισε στο έργο του Ντίκενς τόν έαυτό της κ' είναι πιθανό πώς θα τόν αναγνωρίζει πάντα, όσο κι αν μεταβληθούν τὰ ήθη της. 'Αναγνώρισε όμως την ίδια έποχή τόν έαυτό της και στά έργα ανθρώπων πού δέν μπορούν με κανένα τρόπο νά συμβιβαστούν με τό πνεύμα του Ντίκενς, στόν άγνό λυρισμό του Κήτς, στο ρωμαντικό άναρχισμό του λόρδου Μπάιρον, στη λατρεία τών ήρώων του Καρλάιλ, στην ώραιопάθεια του Ράσκιν... Σήμερα, μαζί μ' όλόκληρη την Εύρώπη, γυρεύει τόν έαυτό της έξω από τὰ όρια πού έθεσε ό δέκατος έννατος αιώνας. Δέν κατορθώνουμε νά βρούμε τόν όρισμό του αγγλικού ή του γαλλικού χαρακτήρα γιατί ό χαρακτήρας ενός ζωντανού και δημιουργικού λαού είναι άεικίνητος και ασύλληπτος σαν τη φωτιά.

"Αν με ρωτούσε ένας ξένος ποιός από τους συγγραφείς μας αντιπροσωπεύει καλύτερα τό νεοελληνικό χαρακτήρα θά άπαντούσα, με τη μέθοδο του 'Αλμπέρ Τιμπωντέ, με ένα σύμπλεγμα από αντίθεσεις: Κοραής-Σολωμός-Ψυχάρης-Παλαμάς-Δραγούμης... 'Ισως πρόσθετα σ' αυτόν τόν κατάλογο και τό όνομα του Καβάφη. Δέν υπερβάλλω την αξία του 'Αλεξαντρινού ποιητή, αξία πολύ συζητήσιμη παρ' όλα όσα κι αν λέγονται, νομίζω όμως πώς αυτός

έρευνήσε μέσα του βαθύτερα από κάθε άλλον την άνία και την απογοήτευση του νεοελληνικού χαρακτήρα. Μπορούμε νά έχτιμούμε περισσότερο τη νεανικότητα της ιδιοσυγκρασίας του Κωστή Παλαμά και τόν όμορφο άντρισμό του 'Ιωνα, μά δέν πρέπει νά λησμονούμε πώς κι αυτές οι διαθέσεις πού εκφρασε ό Καβάφης, ευχάριστες ή δυσάρεστες, συμπαθητικές ή αντιπαθητικές, ανήκουν άσφαλώς στην «πραγματικότητα» μας. Πάντως ένας τέτοιος κατάλογος δέν πρέπει με κανένα τρόπο νά είναι περιοριστικός. Μπορεί κανείς νά διαλέξει άλλα όνόματα, αντί αυτά πού διάλεξα, άρκεί νά δίνει ένας τέτοιος κατάλογος μιá έντύπωση της πολυμορφίας του νεοελληνικού χαρακτήρα και νά είναι άνοιχτός σ' όλα τὰ άπρόοπτα του μέλλοντος. Μονάχα ή αντίθεση Δραγούμης-Καβάφης (ή ή αντίθεση Κοραής-Σολωμός) άρκεί για νά δείξει πόσο πολύμορφος και αντιφατικός, πόσο πλούσιος είναι ό νεοελληνικός χαρακτήρας. Κάθε προσπάθεια νά τόν σταματήσουμε μέσα σ' έναν άλύγιστο όρισμό δέν είναι ελληνική άγνότητα αλλά άγνός δασκαλισμός.

Αυτό έννοούσα όταν είπα πώς τό ζήτημα του νεοελληνικού χαρακτήρα έχει τεθεί πολύ άσκημα. Είναι καλό και χρήσιμο νά μελετούμε τη ζωή του τόπου μας και την πνευματική κληρονομία μας, είναι μάλιστα άπαραίτητο νά ξέρουμε καλά τί έκανε ό τόπος μας ως σήμερα για νά μπορέσουμε νά κάνουμε κάτι περισσότερο στο μέλλον. Είναι καλό και χρήσιμο νά μελετούμε τόν έαυτό μας, την ιδιαίτερη έκφραση και την ιδιαίτερη αισθαντικότητα του ελληνικού λαού. Δέν είναι ματαιοδοξία ούτε συντηρητικισμός νά μάς ευχαριστεί τό γεγονός ότι είμαστε 'Ελληνες, κ' είναι πολύ φυσικό πώς έχουμε την περιέργεια νά έρευνήσουμε τό περιεχόμενο αυτής της λέξης *'Ελληνισμός*. 'Αλλά τό ζήτημα αυτό είναι από τὰ πιό λεπτά πού μπορούν νά υπάρξουν κι όταν τό άρπάζουμε με βλοσυρότητα και άκαμψία τό καταστρέφουμε. 'Ετσι όπως τό θέτουν οι κ.κ. Φώτος Πολίτης και Γιάννης 'Αποστολάκης, τό ζήτημα χάνει όλη την αξία του κι όλο τό ενδιαφέρον του, γίνεται ένας στενός δογματισμός έξω από την πραγματικότητα και έναντίον της πραγματικότητας, ένας νέος καθαρευουσιανισμός. Για νά μελετηθεί ένα τέτοιο θέμα χρειάζονται πνεύματα ελεύθερα και εύλύγιστα, χωρίς προλήψεις, προκαταλήψεις και φανατισμούς.

Δυστυχώς λείπουν από τους 'Ελληνες οι πνευματικοί όρίζοντες, ή παράδοση μιās ανώτερης πνευματικής ζωής, ή ελεύθερη σκέψη,

καὶ δὲν μποροῦν νὰ συζητήσουν χωρὶς νὰ ριχτοῦν μέσ' στὸ δόγμα. Δὲν ἔχουν ἀκόμα οἱ ἑλληνικοὶ ἐγκέφαλοι τὴ δύναμη νὰ ἀπλωθοῦν ἐλεύθερα στὸν κόσμον τῶν ιδεῶν καὶ σὲ κάθε βῆμα, στὴ φιλοσοφία, στὴν αἰσθητικὴ, στὴν ἱστορία, στὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες, ἀκόμα καὶ στὴ γλωσσολογία, γυρεύουν τὴν ἀπόλυτη Ἀλήθεια, δηλαδὴ μιὰ *φυλακή*. Αὐτὴ ἡ μανία τοῦ ἀπώλυτου, τοῦ ὀριστικοῦ, τοῦ ἀσάλευτου, ποὺ ἐκδηλώνεται σ' ὅλες τὶς ἑλληνικὲς συζητήσεις, φανερώνει καλὰ τὸ ἐπίπεδο τῆς πνευματικῆς ἀνάπτυξής μας.

Εἶναι θλιβερὸ τὸ θέαμα ποὺ παρουσιάζει σήμερα ἡ ἑλληνικὴ κριτικὴ, ἡ μᾶλλον αὐτὸ τὸ πρᾶμα ποὺ ὀνομάζουμε συνήθως στὴν Ἑλλάδα κριτικὴ καὶ ποὺ μοιάζει μὲ τὴν ἀληθινὴ κριτικὴ ὅσο ὁ βαναρικός στρατῶνας τῆς πλατείας τοῦ Συντάγματος μοιάζει μὲ τὸν Παρθενῶνα. Οἱ ἄνθρωποι ποὺ διευθύνουν τὴ συζήτηση τῶν ιδεῶν πασχίζουν νὰ χωρέσουν τὸ σύμπαν σ' ἓνα σχῆμα, νὰ λύσουν ὀριστικὰ ὅλα τὰ προβλήματα μὲ μιὰ ἀπλοϊκὴ φόρμουλα, γιὰ νὰ σταματήσουν τὴν ἔρευνά τους καὶ νὰ παύσουν νὰ βασανίζουν τὴ σκέψη τους. Τὴν ἄλγιστη ἀληθινὴ πνευματικὴ ἀνάπτυξη φανερώνει καλὰ καὶ ἡ ἄλγιστη ἀνοχὴ καὶ ψυχραιμία ποὺ χαρακτηρίζει σχεδὸν πάντα τὶς ἑλληνικὲς συζητήσεις. Ὅταν ἐκδηλωθεῖ μιὰ διαφωνία, ἡ πρώτη δουλειὰ τῶν Ἑλλήνων διανοουμένων εἶναι νὰ ἀρνηθοῦν ὁλότελα τὴ σημασία τοῦ ἀντιπάλου. Πῶς μπορεῖ νὰ εἶναι σοβαρὸ ὑποκείμενο ἀφοῦ τολμᾷ νὰ λέει ὅχι ὅταν ἐμεῖς λέμε ναί; Νὰ πᾶει πρῶτα νὰ μάθει γράμματα κ' ὕστερα νὰ ἔρθει νὰ συζητήσει μαζί μας. Αὐτὸ δὲν εἶναι ὅλο. Τὸν ἀρνοῦνται καὶ ὡς ἄτομο. Εἶναι φαῦλος καὶ κακόπιστος. Εἶναι κουτός. Εἶναι παλαβός. Εἶναι αἰσχος γιὰ τὴν Ἑλλάδα νὰ ὑπάρχει τέτοιος ἄνθρωπος. Εἶναι δημόσιος κίνδυνος. Πρέπει νὰ ἐκλείψει ὁπωσδήποτε, νὰ ἐξολοθρευτεῖ, νὰ καταργηθεῖ, νὰ μὴ μείνει κανένα ἴχνος του στὸ πρόσωπο τῆς Γῆς. Δὲν κατορθώνουν νὰ πιστέψουν οἱ Ἕλληνες διανοούμενοι ὅτι ἓνας ἄνθρωπος ποὺ σκέπτεται διαφορετικὰ ἀπ' αὐτοὺς μπορεῖ νὰ εἶναι πολὺ ἀξιος, πολὺ ἔντιμος καὶ πολὺ χρήσιμος ἄνθρωπος. Ἀξιοί, ἔντιμοι, χρήσιμοι εἶναι μονάχα αὐτοὶ ποὺ συμφωνοῦν μαζί μας. Οἱ ἄλλοι ὅλοι: φωτιά καὶ τσεκούρι! Ἔτσι ὁ καθηγητὴς κ. Γιάννης Ἀποστολάκης στὸ βιβλίο του *Ἡ ποίηση στὴ ζωὴ μας* μεταβάλλει σὲ δόγμα τὸν ποιητὴ τῶν *Ἐλευθέρων Πολιορκημένων*. Καὶ τί δόγμα! Φιλοσοφικό, ἠθικό, αἰσθητικό, ἔθνικό — ὁλόκληρη κοσμοθεωρία. Ὁ καθηγητὴς τῆς Θεσσαλονίκης ἀγωνίζεται μὲ ἀληθινὸ πάθος νὰ μᾶς πείσει πῶς ὅποιος Ἕλλη-

νας συγγραφέας ἀπομακρύνεται ἀπ' αὐτὸ τὸ δόγμα εἶναι ὄχι μόνον κακὸς συγγραφέας ἀλλὰ καὶ κακὸς Ἕλληνας, κακὸς πολίτης, κακὸς ἄνθρωπος (ὑποθέτω καὶ κακὸς δάσκαλος). Ὁ κ. Βάρναλης, ποιητὴς καὶ καθηγητὴς, πολεμᾷ τὸ δόγμα τοῦ κ. Ἀποστολάκη μ' ἓνα ἄλλο δόγμα ἐξ Ἰσου στενὸ καὶ τυραννικό, τὸ δόγμα τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου. Ὁ ἴδιος αὐτὸς συγγραφέας στὰ κριτικὰ ἄρθρα του (ποὺ ὑποβάλλουν γνώριμους ἀντίπαλους παλιν ἐκλογικῶν συλλαλητηρίων: ἀέρα παιδιὰ καὶ τοὺς φάγαμε, κάτω οἱ προδότες, βαρᾶτε τοὺς ἄτιμους, κτλ.) ἔλυσε τὰ βαθύτερα προβλήματα τῆς εὐρωπαϊκῆς σκέψης μὲ μερικὲς ἑλληνοπρεπέστατες βρισιὲς καὶ μερικοὺς καυχασμοὺς κουτσαβάκικους καὶ ἐπεισε τὸν ἑαυτοῦ πῶς ὅποιος διαφωνεῖ μαζί του εἶναι μασκαράς. Στὰ 1926, στρατοκρατία, βαρβαρότητα, σκοτάδι, κυβερνοῦν ἀπολυταρχικὰ ἀνισόρροποι καὶ κακοποιοί. Ἡ φωτισμένη ἑλληνικὴ νιότη στρέφεται πρὸς τὸν Ἑκπαιδευτικὸ Ὅμιλον καὶ γυρεύει ἀπ' ἐκεῖ μερικὲς ἐλπίδες ἐλευθερίας. Στὰ 1927 ὁ κ. Γληνὸς καὶ ὁ κ. Δελμούζος, ἀντιμέτωποι, ζητοῦν νὰ ἀναλάβουν τὴν πνευματικὴ καθοδήγηση αὐτῆς τῆς νιότης ποὺ τοὺς καλεῖ μὲ ἐνθουσιασμό. Τί μᾶς πρόσφεραν οἱ δύο ἐπιφανεῖς παιδαγωγοί; Δύο ξερὲς καὶ ἀνελεύθερες πανεπιστημιακὲς κοσμοθεωρίες, ὑποστηρίγμενες μ' ἓνα φανατισμὸ ποὺ θύμιζε τὶς θεολογικὲς συζητήσεις τοῦ Βυζαντίου.

Διαλέγω μερικὰ παραδείγματα ἀνάμεσα σὲ ἑκατὸ γιὰ νὰ δεῖξω τὴν κατάστασι τῆς ἑλληνικῆς κριτικῆς. (Πρέπει νὰ σημειωθεῖ πῶς ἡ κ. Ἀλκης Θρύλος κατορθώνει νὰ συντηρεῖ μιὰ ὁση ἐλευθερίας κριτικῆς μέσα σ' αὐτὴν τὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ πνευματικοῦ μιλιταρισμοῦ ποὺ μᾶς περιβάλλει). Ἡ φόρμουλα τοῦ νεοελληνικοῦ χαρακτήρα ποὺ ὑποστηρίζει μὲ τόση δύναμη ὁ κ. Φῶτος Πολίτης εἶναι ἓνα σύμπτωμα αὐτῆς τῆς γενικῆς κατάστασης. Μὲ τὸν ἴδιον τρόπο συζητοῦνται ὅλα τὰ ζητήματα, καὶ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα ποὺ ὑποφέρει πολὺ ἀπὸ τὸ δογματισμὸ τόσο τῶν δημοτικιστῶν ὅσο καὶ τῶν καθαρευουσιάνων, καὶ τὸ θρησκευτικὸ ζήτημα, ποὺ προκαλεῖ δυστυχῶς ὄχι μόνον τὶς πιὸ ἐξωφρενικὲς ἐπιπολαιότητες, μὰ καὶ τὶς πιὸ ταπεινὲς δημοκοπίες, τόσο ἀπὸ τὸ μέρος τῶν ριζοσπαστικῶν διανοουμένων ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ μέρος τῶν συντηρητικῶν. Γιὰ τοὺς συντηρητικούς ὅποιος λέει πῶς δὲν πιστεύει εἶναι προδότης, διαφθορέας τῆς νιότης, ἐχθρὸς τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς δημόσιας ἠθικῆς. Γιὰ τοὺς ριζοσπαστικούς ὅποιος λέει πῶς πιστεύει εἶναι ἡ ψεύτης ἢ ἀμόρφωτος (ἀναγκα-

στικά ένα από τα δυό) και δέν μπορεί με κανέναν τρόπο νά θεωρηθεῖ σοβαρός «ἐπιστήμονας».

Αὐτά εἶναι πράματα, πού δέν τιμοῦν τήν Ἑλλάδα. Δέν πρέπει ὅμως νά ἀδικοῦμε προσωπικά κανέναν. Οἱ ἄνθρωποι πού ὠνόμασα εἶναι ἀσφαλῶς ἐκλεχτοί ἄνθρωποι, πού θά μπορούσαν, μέσα σ' ἓνα ἀνώτερο περιβάλλον, νά ἐλευθερώσουν τήν ἀτομικότητά τους ἀπό τὰ δόγματα καί τὰ πάθη καί νά πραγματοποιήσουν κάτι καλό. Ἡ ἐλληνική ἀτμόσφαιρα περιορίζει τήν πνευματική ζωή τους μέσ' σ' ἐνός στενά ὅρια, ἐξουδετερώνει τήν πρωτοβουλία τους, τοὺς κάνει νά λησμονήσουν τόν ἀληθινόν προορισμό τους, τοὺς παρασύρει σέ στάσεις πού δέν ἀρμόζουν σέ διανοομένους αὐτοῦς τῆς ἀξίας. Γιά τοῦτο πρέπει νά ἀρνηθοῦμε ὅχι αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους, πού δουλεύουν ἀναμφισβήτητα μέ καλή πίστη καί καλές προθέσεις, ἀλλά τήν ἀτμόσφαιρα τοῦ δογματισμοῦ καί τῆς ἐμπάθειας, πού τοὺς ἐμποδίζει νά κάνουν κάτι καλό καί μέσ' στήν ὁποία βλέπουμε ἤδη ἀρκετοὺς νέους τῆς γενεᾶς μας νά χάνονται. Πρέπει νά τὸ λέμε στοὺς νέους σέ κάθε εὐκαιρία: στὸν κόσμον τοῦ πνεύματος τίποτα καλὸ δέν ἔγινε ποτέ καί δέν μπορεί νά γίνει χωρίς ἐλευθερία.

* *

Ἡ δεύτερη παρεξήγηση τοῦ κ. Φώτου Πολίτη, μοιραῖο ἀποτέλεσμα τῆς πρώτης, εἶναι ἡ προσκόλλησή του στὸ παρελθόν κ' ἡ ἄγνοια τοῦ παρόντος.

Ὁ νεοελληνικὸς χαραχτήρας, ὅπως τὸν φαντάζεται, εἶναι τὸ σύνολο τῶν συναισθημάτων καί τῶν «ιδεῶν» πού περιέχονται σ' ἐνός μνημεῖα τῆς δημοτικῆς παράδοσης, στὸ Σολωμό καί στὸν Παπαδιαμάντη. Δηλαδή εἶναι κάτι πού διατυπώθηκε ὀριστικά σέ ὀρισμένα κείμενα, κάτι ἀσάλευτο, ἀλύγιστο, τετελεσμένο.

Σύμφωνα μ' αὐτὴν τὴ λογικὴ εἶναι εἰλικρινεῖς μονάχα οἱ Ἕλληνες πού ἐκφράζουν τὰ συναισθήματα καί τὶς «ιδέες» τῶν τριῶν αὐτῶν κειμένων. Οἱ ἄλλοι: ψεῦτες καί μιμητές! Κάθε ἐκδήλωση ἐλληνικῆς ζωῆς, πνευματικῆς ἢ κοινωνικῆς, πού ἀπομακρύνεται ἀπ' αὐτὰ τὰ κείμενα, εἶναι τεχνητή, προϊόν τοῦ σνομπισμοῦ, τῆς ξενομανίας, τοῦ ἄρριβισμοῦ.

Ἡ λογικὴ αὐτὴ ὁδηγεῖ τὸν κ. Φῶτο Πολίτη πολὺ μακριά. Ὅλα

τριγύρω μας ξεπερνοῦν ἢ τείνουν νά ξεπεράσουν τὰ ὅρια τῶν τριῶν κειμένων, ἄρα ὁλόκληρη σχεδὸν ἡ σημερινὴ Ἑλλάδα, ιδίως ἡ Ἑλλάδα τῶν πόλεων, εἶναι μιὰ οἰκτρὴ κωμωδία. «Γνωρίζω πολὺ καλὰ (λέει μέ τὴν ἀπόλυτη βεβαιότητα πού τὸν χαρακτηρίζει) ὅτι σήμερον κάθε πρωτεύουσα νομοῦ εἶναι μιὰ μικρὴ Ἀθήνα, ὅλη ψευτιά καί ἐπίφαση» (*Ἐλεύθερον Βῆμα*, 17 Ἀπριλίου 1929). Εἴμαστε μιὰ κοινωνία *λεβαντίνικη*. Αὐτὴν τὴ λέξη τὴ γράφει μέ ἀληθινὴ ἠδονὴ καί τὴν προτάσσει σ' ὅλες τὶς συζητήσεις θριαμβευτικά: *Λεβαντίνοι!* Δέν ἔχουμε πιά τίποτα εἰλικρινές καί αὐθόρμητο. Χωρὶς καμμιὰ δική μας πρωτοβουλία περνοῦμε τὸν καιρό μας ἀντιγράφοντας κωμικά τοὺς Φράγκους.

Μιὰ τέτοια ἀντίληψη τῆς πραγματικότητος δέν εἶναι ἄλλο τίποτα παρὰ μιὰ ἄρνηση τῆς πραγματικότητος, ὅπως εἶπα καί παραπάνω: ἓνας νέος καθαρευουσιανισμός, ὅχι μορφικὸς βέβαια ἀλλὰ στὴν οὐσία τοῦ πολὺ κοντὰ στὸ πνεῦμα τῶν παλιῶν διδασκάλων τοῦ Γένους. Φαίνεται πὼς εἴκοσι καθαρευουσιάνικοι αἰῶνες ἄφσαν μιὰ πολὺ βαριὰ ἐπίδραση στὴν πνευματικὴ ζωὴ μας καί δὲ θά ἀπαλλαγοῦμε εὐκολὰ ἀπ' αὐτὴν τὴ νοοτροπία. Τὴν πολεμοῦμε στὸ Πανεπιστήμιο καί στὴν Ἀκαδημία καί ἰδοὺ ὅτι ξαναγεννιέται αὐθόρμητα, ὡς σολωμολατρεία καί ὡς δημοτικὴ παράδοση, μέσ' στὶς τάξεις τῶν δημοτικιστῶν. Τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα, τὸ γυναικεῖο πρόβλημα, τὰ ποικίλα ἠθικά καί πνευματικὰ προβλήματα πού δημιουργεῖ ἡ ριζικὴ μεταβολὴ τῆς ζωῆς μας, δέν ἀναφέρονται σ' ἐνός κείμενα, δέν ἀνήκουν στὴν παράδοση. Ἄρα ὅλα αὐτὰ τὰ προβλήματα δέν ὑπάρχουν. Εἶναι φλυαρίες ἄρριβιστῶν καί σνὸμπ πού θέλουν νά κάνουν θόρυβο γύρω στὸ ὄνομά τους καί νά φανοῦν συγχρονησμένοι. Τὰ τρία κείμενα δέν ἐκφράζουν τὶς ψυχικὲς διαθέσεις πού γεννᾷ μέσα μας ὁ αἰώνας. Ὁ λαϊκὸς τραγουδιστής, ὁ Σολωμός, ὁ Παπαδιαμάντης, δέν πρόβλεψαν τὴ λεωφόρο Συγγροῦ, τὰ τραῖνα καί τὰ ἀεροπλάνα μας, τὸ γύρο τῆς Εὐρώπης σέ μερικὲς μέρες, τὴν τζάζ. Ἐπομένως ὁποῖος θελήσει νά γράφει γι' αὐτὰ τὰ πράματα δέν εἶναι παρὰ ἓνας στεῖρος μιμητὴς ξένων τρόπων. Τὸ καθήκον τῶν ἀγνῶν Ἑλλήνων εἶναι νά ἀγνοοῦν αὐτοὺς τοὺς λεβαντινισμούς καί νά περιφρονῶν ἐκείνους πού ἔχουν ὄρεξη νά ζοῦν τὴν ἐποχὴ τους.

«Ἡ Ἀθήνα», γράφει ὁ κ. Φῶτος Πολίτης, «δέν μπόρεσε νά σχηματίσει καί δέν ἔχει δικό της χαρακτήρα». Προσκολλημένος σ' ἐνός κείμενά του καί στὶς ἀναμνήσεις του δέν κοιτάζει τὴ ζωὴ πού κυλᾷ

τριγύρω του και δὲν κατορθώνει νὰ αἰσθανθεῖ τὸ χαρακτηριστὴρ αὐτῆς τῆς νεανικῆς καὶ ζωηρῆς Ἀθήνας τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα. Φοβοῦμαι πὼς οἱ ἄνθρωποι αὐτῆς τῆς σχολῆς δὲν καταλαβαίνουν τὴ νιότη. Κ' ἡ νιότη εἶναι τὸ κυριώτερο χαρακτηριστικὸ τῆς Ἀθήνας, ἡ πρώτη ἐντύπωση ποὺ ἐπιβάλλεται στὸν ταξιδιώτη μόλις ἀντικρύσει τὴ λευκὴ πολιτεία.

Ὅπως μέσ' στὰ μάτια τῶν γυναικῶν, ἔτσι καὶ μέσ' στὸν ἀέρα τῶν πόλεων, ὑπάρχουν ὁλόκληροι κόσμοι ψυχικῶν διαθέσεων, ἀσταθεῖς καὶ φευγαλέοι, κι ὥστόσο πάντα παρόντες, ποὺ συντελοῦν στὴ διαμόρφωση τῆς ἰδιαίτερης φυσιογνωμίας τους πολὺ περισσότερο παρὰ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ἡ ρυμοτομία. Μέσ' στὸν ἀέρα τοῦ Βυζαντίου ὑπάρχει ἓνα ζεστὸ φθινόπωρο τῆς ψυχῆς καὶ τῶν αἰσθήσεων ποὺ ὅλο γέρνει καὶ δὲν ἐξαντλεῖται ποτέ. Μέσ' στὸν ἀέρα τῆς Λόντρας αἰσθάνεται κανεὶς μιὰ συνεχῆ ἐνταση κρυμμένων δυνάμεων καὶ μιὰ ἔξαρση σιωπηλῆ καὶ συγκρατημένη. Μέσ' στὸν ἀέρα τοῦ Παρισιοῦ ἔχει πολλὰς ψυχές, πολλῶν εἰδῶν ἀγάπες καὶ πολλῶν εἰδῶν ἐμπνεύσεις, τρελὴ ἐλευθερία καὶ καταθλιπτικὴ μελαγχολία, διάλυση καὶ συγκέντρωση, διέγερση τῶν ἐλπίδων καὶ βαριές ἀπογοητεύσεις. Μέσ' στὸν ἀέρα τῆς Ἀθήνας ὑπάρχει μιὰ ἐφηβικότητα ἀειθαλῆς, σήμερα πιὸ ζωηρὴ ἀπὸ πάντα.

Ἡ ἐφηβικότητα αὐτὴ τοῦ ἔθνους μας, τονωμένη ἀπὸ τὴ δοκιμασία τῆς περασμένης εἰκοσαετίας κι ἀπὸ τὴν ὀρμὴ τοῦ αἰῶνα, εἶναι ἡ μεγαλύτερη ἀξία μας κ' ἡ σπουδαιότερη ἐγγύηση τοῦ μέλλοντός μας. Ἡ ὁμορφιὰ τῆς σημερινῆς πρωτεύουσάς μας βρίσκεται σ' αὐτὰ ἀκριβῶς ποὺ ἐξοργίζουν τοὺς φύλακες τῶν παραδόσεων καὶ προκαλοῦν τὰ ἀναθέματά τους: στὸν παλμὸ μιᾶς νέας ζωῆς ποὺ ἀγωνίζεται νὰ ἀνοίξει νέες κατευθύνσεις, στὸ ξαφνικὸ ξεχειλίσμα νέων ὁρμῶν, ἀγνώστων ὡς χτές, ποὺ γυρεύουν τὴν κοίτη τους, στὴν ἀκατάσταση (στὴν ἀσυνάρτητη, ἔστω) ἀναζήτηση, στὴ νευρικὴ κίνηση τῆς πόλης, στὴν ἀνησυχία τῶν πνευμάτων. Εἶναι ἓνα θέαμα ἱκανὸ νὰ ἐνθουσιάσει τοὺς ζωντανοὺς ἄνθρώπους, αὐτὸ τὸ θέαμα μιᾶς ἐποχῆς ποὺ ἀρχίζει, μιᾶς μεγαλόπολης ποὺ γεννιέται, μὰ φαίνεται πὼς δὲν ὑπάρχουν πολλοὶ ζωντανοὶ ἄνθρωποι ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ποὺ γράφουν.

Ὅσοι γράφουν γιὰ τὴν Ἀθήνα τὴν ἐλεεινολογοῦν ἢ κλαθμυρίζουν νοσταλγώντας τὴ μικρὴ ἡρεμὴ πρωτεύουσα τοῦ παλιοῦ καλοῦ καιροῦ. Πειράζει τὰ ἀδύνατα νεῦρα τους αὐτὸ τὸ πανδαιμόνιο τῶν συνοικιῶν ποὺ γκρεμίζονται καὶ τῶν συνοικιῶν ποὺ χτίζουν-

ται, τῶν δρόμων ποὺ σκάβονται, τῶν τουνελιῶν ποὺ ἀνοίγουνται, τῶν βρώμικων προσφυγικῶν πόλεων, τῶν ἀεροπλοίων, τῶν χιλιάδων αὐτοκινήτων, τῶν μεγάλων ἀνθρώπινων μαζῶν. Τοὺς ζαλίζουν τὰ πρῶτα βήματα, τὰ ἄταχτα μὰ τολμηρά, τῆς αὐριανῆς πρωτεύουσας τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου. Σχεδὸν δέκα χρόνια διαρκεῖ αὐτὴ ἡ χαώδης ἐξέλιξη τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Ἑλλάδας καὶ δὲ βλέπουμε ἀκόμα κανένα θετικὸ ἀποτέλεσμα. Δὲν ξέρει κανεὶς ποῦ βρισκόμαστε. Μᾶς ἀρέσει ὅμως αὐτὴ ἡ ἀκαταστασία ποὺ βασιλεύει στὴν πνευματικὴ καὶ στὴν κοινωνικὴ ζωὴ μας γιατί εἶναι μιὰ *κρίση τῆς ἀνάπτυξης*. Αἰσθανόμαστε πὼς κάτι ἔρχεται, κι ἀντὶ νὰ προσπαθοῦμε νὰ τὸ πνίξουμε ἐπειδὴ ἀνατρέπει παλιές συνήθειες καὶ ταραίζει τὴ μακαριότητά μας, θὰ προσπαθήσουμε νὰ τὸ καταλάβουμε. Ὅσοι μποροῦν θὰ προσπαθήσουν νὰ τὸ θρέψουν. Θὰ πᾶμε μ' αὐτὸ ποὺ ἀρχίζει γιατί ἔχουμε ὄρεξη νὰ ζήσουμε. Δὲν αἰσθανόμαστε καθόλου τὴν ἀνάγκη νὰ συζητήσουμε τὸ ζήτημα ἂν ἡ ἐποχὴ μας ἔχει ἐμπρὸς στὰ περασμένα τὴ φυσικὴ ὑπεροχὴ ποὺ ἔχει ἓνα ζωντανὸ νεανικὸ κορμὶ ἐμπρὸς στὶς κερένιες κοῦκλες καὶ τὰ μαρμάρινα ἀγάλματα.

Οἱ ἄνθρωποι τῆς σχολῆς τοῦ κ. Φώτου Πολίτη δὲν κατορθώνουν νὰ νιώσουν τὸ παρὸν καὶ νὰ τὸ ἀγαπήσουν. Οἱ πρόγονοί τους τοὺς κρατοῦν φυλακισμένους καὶ δὲν τοὺς ἀφήνουν νὰ ζήσουν τὴν ἐποχὴ τους καὶ νὰ βοηθήσουν τὴ γέννηση τοῦ μέλλοντος. Φαίνεται πὼς εἶναι δύσκολο γιὰ τοὺς Ἕλληνες νὰ χαροῦν τὴ ζωὴ τους δίχως τίς συμβουλές τῶν νεκρῶν. Ἡ ἐπικράτηση τῶν θεωριῶν αὐτῆς τῆς σχολῆς στὰ ἑλληνικὰ γράμματα θὰ σήμαινε τὸ τέλος κάθε ἀληθινῆς δημιουργίας. Ὁ λαϊκὸς τραγουδιστής, ὁ Σολωμός, ὁ Παπαδιαμάντης, ἔζησαν τὰ ἔργα τους πρὶν τὰ γράψουν. Οἱ σημερινοὶ συγγραφεῖς ποὺ δένουνται στὰ περασμένα καὶ γεμίζουν τὴν ὑπαρξὴ τους μὲ νοσταλγίες, δὲν εἶναι δυνατό νὰ δημιουργήσουν, ἀφοῦ ἀρνοῦνται νὰ δοκιμάσουν τὴ ζωὴ. Ἡ δημιουργία δὲ συντελεῖται στὸ περιθώριο τῆς ζωῆς. Συλλαμβάνεται μέσ' στὴν καρδιά τῆς ζωῆς καὶ χύνεται ἀπὸ ἓναν ἄνθρωπο σάν ἓνα πλεόνασμα ζωῆς. Μιὰ τέτοια ἀντίληψη τοῦ κόσμου, σάν κι αὐτὴν ποὺ προτείνει ὁ κ. Φῶτος Πολίτης, μπορεῖ νὰ μορφώσει σοφοὺς καθηγητές, ἀριστοὺς φιλόλογους, χρησιμώτατους φύλακες καὶ σχολιαστὲς τῆς κληρονομίας τῶν προγόνων. Ἀλλὰ ὑποπευόμαστε πὼς οἱ δημιουργοὶ εἶναι ἄνθρωποι μὲ κάπως διαφορετικὴ ἰδιοσυγκρασία.

Ἄς προσθέσω ὅτι θὰ εἶναι λάθος ἐπικίνδυνο, ὅσο εἶναι ἐπικίν-

δυνατή ή προσκόλληση της σχολής αυτής στα περασμένα, να προσκολληθούμε σε κάθε τι καινούργιο, απλώς και μόνο επειδή είναι καινούργιο. Πολύ συχνά ο κ. Φώτος Πολίτης έχει μεγάλο δίκιο όταν καταγγέλλει τους συγγραφείς μας ότι μιμούνται ξένες φόρμες χωρίς να αισθάνονται ειλικρινά αυτό που θέλουν να γράψουν. Αναγνωρίζω τη χρησιμότητα της αυστηρότητάς του αλλά αμφισβητώ τις απόλυτες αρχές του, το δογματισμό του και κυρίως την άρνηση εκ των προτέρων κάθε προσπάθειας που απομακρύνεται από την παράδοση. Δε δέχομαι το ανελεύθερο πνεύμα του. Δεν πρέπει βέβαια να γίνουμε κ' έμεις ανελεύθεροι από την άλλη μεριά, να άρνηθούμε τυφλά τις ζωντανές επιδράσεις του παρελθόντος, να υιοθετήσουμε τυφλά κάθε «μοντερνισμό» χωρίς να εξακριβώσουμε αν αντιπροσωπεύει μιá πραγματική αξία. Στη μελέτη του παρόντος, όπως και στη μελέτη του παρελθόντος, ως έχουμε τη δύναμη και την τόλμη να χειραφετούμε τον έαυτό μας από τις μόδες, από τον κομματισμό, από τους πνευματικούς μιλιταρισμούς που αγωνίζονται να μάς επιβάλουν χοντρικά τις άκριτες προτιμήσεις τους και τις έμπαθείς προκαταλήψεις τους. Αν φιλοδοξούμε να είμαστε διανοούμενοι άξιοι του ονόματος, ως φροντίσουμε να διατηρούμε πάντα την ανεξαρτησία του πνεύματός μας.

* *

Νομίζω πως ή μεγάλη παρεξήγηση του κ. Φώτου Πολίτη, που περιέχει πληθος παρεξηγήσεις, είναι ή γενική αντίληπή του της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Όταν όμως μεταφέρουμε τη συζήτηση σ' αυτό το επίπεδο δεν αντιμετωπίζουμε απλώς τις γνώμες του κ. Φώτου Πολίτη και της σχολής του αλλά τις γνώμες που επικρατούν σήμερα στην Ελλάδα. Αντικρούοντας αυτήν τη σχολή είμαστε υποχρεωμένοι να επιτεθούμε σ' ένα πνευματικό καθεστώς.

Ο κ. Φώτος Πολίτης απαιτεί από τον καλλιτεχνικό δημιουργό να κλειστεί μέσ' στην έθνική παράδοσή του, να την αναζωογονήσει, να τη θρέψει και ιδίως να μην τη διαψεύσει. Ζητά μιá τέχνη που να έχει κυριώτερο σκοπό της να συνειδητοποιήσει στους Έλληνες τον έθνισμό τους, τον έθνικό χαρακτήρα τους. Άρνήθηκα να παραδεχτώ πως είναι δυνατό να διατυπωθούν σε όρισμούς οι

χαρακτήρες των ζωντανών λαών. Εκείνο που με ενδιαφέρει εδώ δεν είναι ο όρισμός του νεοελληνικού χαρακτήρα, όπως τον διατυπώνει ο κ. Φώτος Πολίτης, αλλά ή γενική αντίληπή του των σκοπών της τέχνης. Γυρεύει μιá τέχνη *έθνικης ωφέλειας* και μάλιστα γυρεύει από το δημιουργό να έχει πλέρια συνείδηση αυτού του έθνικού σκοπού.

Η αντίληψη της σχολής αυτής για το σκοπό της τέχνης συγγενεύει πολύ με την αντίληψη των μαρξιστών. Μετά τον πόλεμο οι έθνικιστές κ' οι μαρξιστές διανοούμενοι επικράτησαν σ' όλες τις έλληνικές συζητήσεις για πολλούς λόγους που δεν είναι ανάγκη να τους αναπτύξω εδώ. Άρκετές φορές, ιδιαίτερα στις συζητήσεις του 1927, είχαμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε ότι αυτές οι δύο σχολές συγκεντρώνουν ανάμεσα στους Έλληνες διανοούμενους τη μεγάλη πλειονοψηφία των πνευμάτων. Η επίδρασή τους στη νέα γενεά είναι καταφανής, και αυξάνει νομίζω μέρα με τη μέρα, και θα αυξάνει ως ότου αποφασίσουμε να αντισταθούμε έναντίον αυτής της επικράτησης του πνευματικού μιλιταρισμού. (Αξίζει να σημειωθεί ότι στις συζητήσεις του 1927, στον Εκπαιδευτικό Όμιλο, ο κ. Α. Σβώλος, καθηγητής σήμερα του Πανεπιστημίου Αθηνών, είχε την τιμή να αντιπροσωπεύσει μοναχός του την ελεύθερη σκέψη). Έθνικιστές και μαρξιστές φιλονικούν βέβαια με άμοιβαίο μίσος, μά είναι κατά βάθος πνεύματα της ίδιας οικογένειας. Άλλωστε συνεννοούνται πολύ καλά, άκόμα και μέσ' στους μεγαλύτερους αναβρασμούς της μάχης, γιατί μιλούν την ίδια γλώσσα και την ίδια στάση κρατούν εμπρός στον κόσμο. Έλυσαν όριστικά όλα τά προβλήματα, σταμάτησαν κάθε πνευματική έρευνα, κλείστηκαν μέσα σε μιá απόλυτη αλήθεια που την επαναλαμβάνουν μηχανικά σ' όλη τη ζωή τους άλύγιστοι σάν απολιθωμένοι, άνίκανοι να υποπευθούν πως υπάρχουν και διαφορετικές προοπτικές των πραγμάτων. Μισούν και χλευάζουν με τον ίδιο τρόπο την ελεύθερη σκέψη και τις αναζητήσεις των ανήσυχων πνευμάτων. Και για τις δυο αυτές παρατάξεις ή ελευθερία της σκέψης είναι μιá σατανική επιχείρηση που αποβλέπει στο θόλωμα των ζητημάτων και στην παραπλάνηση των πνευμάτων, ή ανεξάρτητη κριτική είναι προϊόν δόλου, άβουλίας, ντιλετταντισμού ή σκεπτικισμού, οι άνθρωποι που στέκονται ύψηλότερα από τά τυφλά πάθη της εποχής μας είναι καθυστερημένοι όνειροπόλοι, δειλοί φυγάδες της μάχης ή φαύλοι

ὀμπορτουνιστές. Οἱ δύο θρησκείες στηρίζονται στήν ἴδια ἀρχή: *πίστευε καὶ μὴ ἐρεῖνα*.

Στὸ ζήτημα τοῦ σκοποῦ τῆς τέχνης ἡ σύμπτωση τῶν γνωμῶν τῶν μαρξιστῶν καὶ τῶν ἐθνικιστῶν εἶναι πλέρια. Καὶ γιὰ τὶς δύο αὐτὲς σχολὲς ὁ σκοπὸς τῆς τέχνης εἶναι ὠφελιμιστικός. Οἱ μαρξιστὲς ἀντιλαμβάνονται τὴν τέχνη σὰν ἓνα ὄργανο τῶν κοινωνικῶν ἀνταγωνισμῶν, ὅπως εἶναι τὰ κόμματα κ' οἱ ἐφημερίδες. Διακηρύττουν συχνὰ μὲ καταπληκτικὴ ἀφέλεια πὼς κάθε ἐκδήλωση πνευματικῆς ζωῆς, ποὺ δὲν ἔχει ταξικὴ σημασία, τοὺς ἀφήνει ἀδιάφορους. Οἱ πιδό φανατικοὶ ἐθνικιστὲς θέτουν ὡς σκοπὸ τῶν πνευματικῶν ἐκδηλώσεων τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν συμφερόντων τοῦ Κράτους. Γιὰ τοὺς πιδό μετριοπαθεῖς, σὰν τὸν κ. Φῶτο Πολίτη, ἡ τέχνη εἶναι θεσμὸς δημόσιας ὠφέλειας, ὅπως ἡ ἐκπαίδευση κ' ἡ τοπικὴ αὐτοδιοίκηση.

Μαρξιστὲς καὶ ἐθνικιστὲς μικραίνουν τὰ ζητήματα. Γιὰ τοῦτο ἄλλωστε τὰ ἐξηγοῦν ὅλα τόσο εὐκολα καὶ μὲ τόσο ἀπλὰ ἐπιχειρήματα. Ἐκεῖνοι ποὺ κοιτάζουν τὰ προβλήματα σ' ὅλο τὸ πλάτος τους καὶ σ' ὅλο τὸ βάθος τους δὲ βρίσκουν τόσο ἀπλὲς λύσεις, καὶ δὲν τολμοῦν νὰ διατυπώσουν τὰ συμπεράσματά τους μὲ τόση ἀπόλυτη βεβαιότητα. Ὁ στοχασμὸς ὁδηγεῖ τοὺς ἀνθρώπους στὴ συνείδηση τῆς ἀτέλειας καὶ τῆς ἀδυναμίας τοῦ πνεύματός τους καὶ στὴ διανοητικὴ μετριοφροσύνη. Ὅσο περισσότερο σκέπτεται κανεὶς, τόσο περισσότερο ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὶς κοσμοθεωρίες καὶ τὶς ἀπόλυτες ἀρχές. Οἱ δογματικοὶ μικραίνουν τὰ ζητήματα γιὰ νὰ τὰ χωρέσουν μέσ' στὸ δόγμα. Γιὰ νὰ ἐξηγήσουν τὴν ἐξέλιξη τῆς τέχνης μὲ τὴν ἀπλὴ καὶ ἀλύγιστη φόρμουλα τῆς ἐθνικῆς παράδοσης, ἢ μὲ τὴν ἐξ ἴσου ἀπλὴ καὶ ἀλύγιστη φόρμουλα τοῦ οἰκονομικοῦ παράγοντα, περιορίζουν τὴ μελέτη τους στὴν ἐπιφάνεια τῶν ζητημάτων, ἀγνοοῦν τὰ βαθιὰ ὑποστρώματα τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, καταργοῦν ἀπλοϊκὰ τὴν ἀπειρὴ πολυμορφία τῆς πραγματικότητας. Ὅταν θέτουν στὴν τέχνη ἐθνικοὺς ἢ ταξικοὺς σκοποὺς, ὅταν τὴν ἀντιλαμβάνονται σὰν ἓνα ὄργανο κοινωνικῶν διεκδικήσεων, ἢ σὰν ἓνα θεσμὸ ἐθνικῆς ὠφέλειας, λησμονοῦν κάτι ποὺ μοιάζει νὰ εἶναι ὁ πρωταγωνιστὴς κάθε ἀληθινῆς δημιουργίας. Λησμονοῦν τὸ *Δαιμόνιο*.

Ἐγραψα ἤδη πολλὰς φορὲς τὴ λέξη ἐλευθερία, λέξη τῆς κοινῆς χρήσης ποὺ μπορεῖ νὰ ἐκφράζει, ἀνάλογα μὲ τὶς περιστάσεις, τὰ ἀπλούστερα καὶ τὰ βαθύτερα νοήματα. Δὲν κρύβω πὼς τὴν ξαναγράφω ἐδῶ μὲ κάποιο φόβο γιατί ξέρω καλὰ πὼς ἡ λέξη αὕτη, रि-χμένη σὲ μιὰ τέτοια συζήτηση, μπορεῖ νὰ προκαλέσει μέσα σ' ἓναν ἐγκέφαλο τὶς μεγαλύτερες συγχύσεις καὶ κάποτε ἓνα ἀληθινὸ χάος. Μὰ ὅταν μπαίνουμε στὴ σκοτεινὴ περιοχὴ τοῦ Δαιμονίου ποιοὺς ἀπὸ μᾶς θὰ τολμήσει νὰ καυχηθεῖ πὼς βλέπει καθαρά; Ὅσοι φοβοῦνται τὸ χάος καλύτερα νὰ μείνουν ἀπ' ἐξω καὶ νὰ ἐξακολουθήσουν νὰ ἀγνοοῦν αὐτὰ ποὺ δὲν μποροῦν νὰ ἐξηγήσουν. Ὅσοι ὁμῶς ἀποφασίζουν νὰ περιπλανηθοῦν σ' αὐτοὺς τοὺς χαμένους κόσμους, ἄς ἔχουν τὸ θάρρος νὰ ὁμολογοῦν πὼς δὲν εἶναι βέβαιοι γιὰ τίποτα καὶ πὼς αἰσθάνονται τὸ ἔδαφος νὰ φεύγει κάτω ἀπὸ τὰ πόδια τους.

«Ἡ παράδοση», γράφει ὁ Stefan Zweig, «εἶναι τὸ ὀχύρωμα τοῦ παρελθόντος ποὺ περιβάλλει τὸ παρὸν καὶ ποὺ πρέπει νὰ τὸ ξεπεράσουμε γιὰ νὰ μποῦμε στὸ μέλλον. Γιατὶ ἡ φύση δὲν δέχεται κανένα σταθμὸ στὴ γνώση. Μοιάζει νὰ ἀπαιτεῖ τὴν τάξη, μὰ ἀγαπᾷ μονάχα αὐτὸν ποὺ τὴν ἀναποδογυρίζει γιὰ νὰ φτάσει σὲ μιὰ νέα τάξη. Χωρὶς διακοπὴ δημιουργεῖ ἀνθρώπους ποὺ τοὺς σέρνει τὸ πλεόνασμα τῶν δυνάμεών τους, σὰν κονκισταδόρους, ἀπὸ τὶς γνωστὲς ἀχτὲς τῆς ψυχῆς πρὸς νέες ζῶνες τῆς καρδιᾶς καὶ τοῦ πνεύματος, ἀνάμεσα ἀπὸ τὸ σκοτεινὸ ὠκεανὸ τοῦ ἀγνώστου...» Αὐτὸ τὸ μυστηριῶδες *πλεόνασμα δυνάμεων*, ποὺ φωλιάζει μέσ' σὲ μερικοὺς ἐξαιρετικούς ἀνθρώπους καὶ βασανίζει τὴν ὑπαρξὴ τους, πρέπει νὰ βγεῖ ὅπως δὴποτε, ἀφοῦ εἶναι ἓνα πλεόνασμα, νὰ χυθεῖ, νὰ ξοδευτεῖ. Ἀλλὰ δὲ χωρεῖ μέσ' στὶς ἀποκρυσταλλωμένες ἀξίες. Γιὰ νὰ βγεῖ πρέπει νὰ πραγματοποιήσῃ νέες ἀξίες, νὰ ἀνοίξῃ μιὰ νέα κοίτη. Ξεσκίζοντας μιὰ ψυχὴ, δημιουργεῖ γιὰ νὰ ἐλευθερωθεῖ. Ἀνοίγοντας ἓνα δρόμο γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, ρίχνει λίγο φῶς στὸ χάος τῆς ζωῆς. Ὁ δημιουργὸς, ὠδηγημένος ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ἀγωνία του πέρα ἀπὸ τὰ καθιερωμένα σύνορα, καταχτᾷ νέα ἐδάφη γιὰ τὴν ἀνθρώπινη γνώση. Γιὰ νὰ θυμηθῶ ξανά τὰ λόγια τοῦ Αὐστριακοῦ κριτικοῦ: «Τὸν κόσμον δὲν τὸν ἀνανέωσαν οἱ ἥρεμοι ἐπιστήμονες, οἱ γεωγράφοι τῆς γενέθλιας χώρας, ἀλλὰ οἱ ἐξω-νόμου ποὺ ἐπλεύσαν διασχίζοντας τοὺς ἀγνωστούς ὠκεανούς πρὸς τὶς Ἰνδίες». Κι αὕτη ἡ συνεχὴς ἐπίκληση τῆς θάλασσας στὶς γραμμὲς τοῦ Stefan Zweig, τῆς ἀγνωστῆς, τῆς ἀπέραντης, τῆς τρελῆς, τῆς ἐλεύθερης θάλασσας, ποὺ

δὲ σταματᾷ ποτὲ τὴν πάλῃ τῆς ἐναντίον τοῦ ἑαυτοῦ τῆς, ποὺ δὲν ἐξαντλεῖ ποτὲ τὴν ἀγωνία τῆς, τὰ ὄνειρά τῆς, τὶς ἐλπίδες τῆς, εἶναι ἢ πιὸ ὁμορφὴ ἀναπόληση τῆς τρικυμίας τῶν δημιουργικῶν ψυχῶν.

Τὴν ἴδια αὐτὴ ἐπὶ κλήση τοῦ ἀνοιχτοῦ πελάγους βρίσκουμε στὰ ἰδιαίτερα σημειωματάρια τοῦ André Gide. Ὁ συγγραφέας τῶν *Κιβ-δηλοποιῶν*, περιπλανημένος στοὺς παρθένους κόσμους ποὺ ἐξερευνᾷ, ρίχνει στὸ ἡμερολόγιό του αὐτὴν τὴν συγκινητικὴ σελίδα ποὺ μοιάζει ἓνα στιγμιότυπο τῆς ἐσωτερικῆς τρικυμίας τοῦ δημιουργοῦ:

«1 Αὐγούστου.

Δέρνω σύννεφα ὥρες ὁλόκληρες. Αὐτὴ ἡ προσπάθεια νὰ προβάλω ἔξω μιὰ ἐσωτερικὴ δημιουργία, νὰ καταστήσω ἀντικειμενικὸ τὸ θέμα (προτοῦ ὑποτάξω τὸ ἀντικείμενο) εἶναι καθαυτὸ ἐξαντλητικὴ. Καὶ ἐπὶ μέρες καὶ μέρες δὲ διακρίνω τίποτα καὶ νομίζω πὼς ἡ προσπάθεια πάει χαμένη. Τὸ σπουδαιότερο εἶναι νὰ μὴ σταματήσῃ κανεὶς. Νὰ πλέει ἐπὶ μέρες καὶ μέρες χωρὶς νὰ διακρίνει καμμιά στεριά. Θὰ πρέπει στὸ βιβλίό νὰ μεταχειριστῶ αὐτὴν τὴν εἰκόνα. Οἱ περισσότεροι καλλιτέχνες καὶ ἐπιστήμονες εἶναι ἄνθρωποι τῆς ἀχτῆς ποὺ νομίζουν ὅτι χάθηκάν μόλις παύσουν νὰ βλέπουν στεριά — Ἰλιγγος τοῦ κενοῦ χώρου».

Κραυγὴ πόνου ἢ κραυγὴ ἡδονῆς; Ἴσως τὰ δύο μαζί. Πόνος τῆς ἀπομόνωσης καὶ τοῦ ἀγνώστου, ἡδονὴ τῆς ἀνεξαρτησίας, ἡδονὴ ποὺ ἀνταποκρίνεται σὲ μιὰ ἀνάγκη ἀκατανίκητη. «Βγῆκα ἀπὸ τὸ σπίτι τῶν ἐπιστημόνων χτυπώντας τὴν πόρτα πίσω μου», ἔλεγε ὁ Ζαρατούστρας. «Εἶμαι πολὺ φλογερὸς καὶ καμένος ἀπὸ τίς ἴδιες τίς σκέψεις μου. Χάνω συχνὰ τὴν ἀναπνοή μου. Τότε πρέπει νὰ ἐγκαταλείψω τὰ σκονισμένα δωμάτια καὶ νὰ βγῶ στὸν καθαρὸ ἀέρα». Ἀπὸ τὴν ἴδια ἀνάγκη τοῦ ἀέρα, τῆς θάλασσας, τοῦ κενοῦ χώρου, πηγάζει ἡ καταχτητικὴ μανία τοῦ μεγάλου Ντοστογιέβσκυ: «Παντοῦ ξεπέρασα τὰ σύνορα, παντοῦ!» Μερικοὶ ἄνθρωποι, χαμένοι στὸ ἀνοιχτὸ πέλαγος, παλεύουν μὲ τὴ θύελλα καὶ τὴν ὀμίχλη. Δὲ θὰ ἐπιστρέψουν ποτὲ στὰ γνώριμα λιμάνια γιατί δὲν μποροῦν. Ἡ μυστηριώδης δύναμη ποὺ κυβερνᾷ τὴ ζωὴ τους, τοὺς σέρνει ἔξω-νόμου, μακριὰ ἀπὸ τὰ ἐφήμερα ἔργα τοῦ πλήθους, πρὸς τὴν πραγματοποίησιν τῆς Ἰδέας τους, τῆς Ἰδέας τοῦ ἑαυτοῦ τους, πρὸς τίς ἄγνωστες καὶ μαγικὰς Ἰνδίες.

Τὸ ἔργο τέχνης εἶναι ἓνα θαῦμα. Αὐτὴ ἡ λέξη, ὅπως καὶ διάφορες ἄλλες ποὺ μεταχειρίζομαι, εἶναι ἀπὸ κείνες ποὺ προκαλοῦν φρίκη στοὺς φανατικούς τοῦ ἐπιστημονισμοῦ. Μπορεῖ μάλιστα νὰ διακρίνει κανεὶς ἓνα εἶδος δεισιδαιμονίας στὴ φρίκη τους ἐμπρὸς σὲ ὀρισμένες λέξεις, ὅπως κι ἓνα εἶδος θρησκοληψίας στὴν προσήλωση αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων στὰ σχήματά τους καὶ τίς φόρμουλές τους, κι ἓνα εἶδος ἀσκητισμοῦ στὴν ξηρότητα, ποὺ ἐπιβάλλουν στὴν καρδιά τους. Οἱ λέξεις δὲ μὲ τρομάζουν. Λέγοντας ἐδὼ θαῦμα, θέλω νὰ πῶ ὅτι τὸ ἔργο τέχνης, πλεόνασμα ἐσωτερικῶν δυνάμεων ποὺ τείνουν πρὸς τὴν ἐξιδανίκευση τοῦ ἰδίου τοῦ ἑαυτοῦ τους, εἶναι ἓνα πρᾶμα ποὺ δὲ χωρεῖ μέσ' σὲ συστηματικὰ κατατάξεις καὶ σὲ ἀντικειμενικούς κανόνες. Κάθε σχηματικὴ ἐξήγηση τῆς τέχνης (σύμφωνα μὲ ὀρισμένες ἀρχὲς παραδεχτὲς ἐκ τῶν προτέρων καὶ μὲ γενικὴ ἐφαρμογὴ) χρεωκοπεῖ πάντα γιὰ τοὺς ἐξῆς δύο λόγους:

α') περιορίζει τὴ μελέτη στὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ ἔργου (στοὺς ἐξωτερικούς δεσμούς τοῦ ἔργου μὲ μιὰ ὀρισμένη ἐποχὴ καὶ ἓνα ὀρισμένο περιβάλλον, ἔθνος ἢ κοινωνικὴ τάξη) καὶ ἀγνοεῖ τὸ ψυχικὸ περιεχόμενό του ποὺ εἶναι μοναδικὸ στὸ εἶδος του καὶ δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἀντικειμενικὰ συνθῆκες.

β') ἀπλουστεύει ἀφελῶς τὴν πραγματικότητα γιὰ νὰ τὴ χωρέσει σὲ συστηματικὰ κατατάξεις, καταργεῖ τυφλὰ τίς ἀντιφάσεις καὶ τὴν ἀσυναρτησίαν ποὺ ἐμφανίζει σὲ κάθε ἐποχὴ ἢ ἐξέλιξη τῆς τέχνης.

Τὸ ἀναρχικὸ πλεόνασμα δυνάμεων ἐξωτερικεύεται καὶ πραγματοποιεῖται σὲ ἔργο (ἄχτινοβόλημα, ἔκφραση, καθρέφτισμα τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς μιᾶς ξεχωριστῆς ἀτομικότητος) σύμφωνα μὲ τὴ δική του λογικὴ, ποὺ δὲν εἶναι ἡ κοινὴ λογικὴ, σύμφωνα μὲ τὴ δική του ἠθικὴ, ποὺ δὲν εἶναι ἡ κοινὴ ἠθικὴ, σύμφωνα μὲ τὸ δικό του ρυθμὸ καὶ τίς δικές του ἀνάγκες, ποὺ δὲν εἶναι ρυθμὸς καὶ ἀνάγκες τῶν γύρω ἀνθρώπων. Ὁ μόνος τρόπος νὰ καταλάβουμε τὸ ἔργο εἶναι νὰ πλησιάσουμε τὴν ψυχὴ τοῦ δημιουργοῦ. Οἱ σχηματικὲς ἐξηγήσεις τῆς τέχνης ἀρνοῦνται νὰ λάβουν ὑπ' ὄψιν τους αὐτὲς τίς ἐλεύθερες ψυχὰς ποὺ δὲ χωροῦν σὲ κανένα σύστημα κανόνων. Ἀρνοῦνται τὴ φύσιν τῆς τέχνης. Τί ἄλλο εἶναι ἡ τέχνη παρὰ ἡ ἀγωνία μιᾶς ψυχῆς ποὺ ὑψώνεται πρὸς τὸ ἄπειρο;

Ὅταν τίς πλησιάσουμε αὐτὲς τίς ψυχὰς, καὶ καταλάβουμε τὸν πόνο τους καὶ τὴν ὁρμὴ τους, τίς αἰσθανόμαστε ἐλεύθερες ὅχι μόνο ἀπὸ κάθε τάξη ἀλλὰ καὶ ἀπὸ κάθε καλὴ πρόθεση. Τὸ Δαιμόνιο δὲ

σκοτίζεται ἂν θὰ ὠφελήσει ἢ θὰ βλάψει. Ὁ σκοπὸς τοῦ εἶναι νὰ βγεῖ στοὺς φῶς γιατί δὲν μπορεῖ νὰ κάνει ἄλλως, γιατί ἡ δημιουργία εἶναι μιὰ ἀκράτητη ἀνάγκη τοῦ δημιουργοῦ, ἀνάγκη ἴσως πιὸ τυραννική κι ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς αἰσθησιακῆς ἀπόλαυσης. Τὸ ἔργο τοῦ εἶναι τὸ μόνο καταφύγιο ποῦ μπορεῖ νὰ δώσει στὴν ψυχὴ τοῦ ὄχι βέβαια ἱκανοποίηση, γιατί δὲν εἶναι δυνατό νὰ ὑπάρξει ἕνας ἀληθινὸς δημιουργὸς ἱκανοποιημένος, ἀλλὰ τουλάχιστο λίγη δροσιά, λίγη ἀνάπαυση, λίγη γαλήνη προσωρινή, ὡς ὅτου ἀνάψει πάλι μέσα τοῦ ἡ ἀνάγκη τῆς δημιουργίας καὶ ξαναρχίσει τὸ μαρτύριο. Τὸ Δαιμόνιο θὰ βγεῖ στοὺς φῶς καταχτώντας νέες ζῶνες τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, ἀγγίζοντας νέες χορδὲς τῆς ἀνθρώπινης αἰσθαντικότητος. Δὲ θὰ ἀλλάξει πορεία γιὰ νὰ κάνει καλὸ στοὺς ἀνθρώπους. Δὲ θὰ περιορίσει τὴν ἐνέργειά του γιὰ νὰ μὴν τοὺς κάνει κακὸ. Θὰ προχωρήσει, ἀκολουθώντας τὸν προορισμὸ τοῦ, ἀδάμαστο καὶ σκληρὸ ὅπως οἱ κατακτητὲς. Οἱ ἄνθρωποι ποὺ ζητοῦν ἀπὸ τὸν ποιητὴ νὰ θέσει ὡς σκοπὸ τῶν προσπαθειῶν τοῦ τὴν ἐθνικὴ ἢ κοινωνικὴ ὠφέλεια, νὰ ἐξυπηρετήσῃ ἐθνικὲς ἢ κοινωνικὲς ἀνάγκες, δείχνουν πῶς δὲν μποροῦν νὰ διακρίνουν τὸ ἀληθινὸ ἀνάστημά τοῦ. Γιὰ νὰ τὸν καταλάβουν τὸν κατεβάζουν στοὺς ἐπίπεδο τοῦ πλήθους. Λησμονοῦν τὸ Δαιμόνιο, ἢ μάλλον τὸ ἀγνοοῦν ὁλοτελῶς, γιατί τὸ Δαιμόνιο ζεῖ σὲ μιὰ σφαῖρα ἀνώτερη ἀπὸ τὴ δική τους, στὴν ὁποία δὲν μποροῦν νὰ ὑψωθοῦν οὔτε τὰ ἐφῆμερα πάθη τους, οὔτε τὸ πραχτικὸ πνεῦμα τους, οὔτε ἡ μικρὴ λογικὴ τους. (Εἶναι νομίζω αὐτονόητο ὅτι ὁ ποιητὴς ὡς πολίτης μπορεῖ νὰ ἔχει ἐθνικὲς ἢ κοινωνικὲς ἀρχὲς καὶ νὰ συμμετέχει σὲ ἐθνικοὺς ἢ κοινωνικοὺς ἀγῶνες — ὄχι ὅμως ὡς ποιητὴς. Μπορεῖ νὰ κάνει πολιτικὴ μὲ τὴν πέννα τοῦ, ὄχι ὅμως μὲ τὴ δημιουργικὴ διάθεσή τοῦ. Ἡ πρώτη προϋπόθεση τῆς δημιουργίας εἶναι ἡ χειραφέτηση τοῦ ποιητῆ ἀπὸ κάθε καταπίεση τῆς δημιουργικῆς διάθεσής τοῦ, δογματικὴ πειθαρχία ἢ πρόθεση δημόσιας ὠφέλειας καὶ πραχτικῆς χρησιμότητος).

Θέλω νὰ ἀποφύγω μιὰ παρεξήγηση ποῦ τὴ βλέπω νὰ ἔρχεται. Δὲ λέω: ἡ τέχνη γιὰ τὴν τέχνη. Τουναντίο, πιστεύω πῶς ἡ τέχνη γίνεται *γιὰ τοὺς ἄλλους*, πῶς ὁ ποιητὴς δημιουργεῖ *γιὰ νὰ δοθεῖ*. Ἀλλιῶς δὲ θὰ εἶχε νόημα ἡ δημοσίευση, ἐξὸν βέβαια ἀπὸ τὸ κερδοσκοπικὸ νόημά της, μὰ ἐδῶ συζητοῦμε γιὰ τοὺς δημιουργοὺς κι ὄχι γιὰ τοὺς καλλιτεχνικοὺς βιομηχάνους. Ἡ τέχνη εἶναι μιὰ προσφορά. Χαρίζει στοὺς ἄλλους ὅ,τι πολυτιμότερο ἔχει ὁ δημιουργὸς μέσα τοῦ,

τοὺς βοηθεῖ νὰ γνωρίσουν βαθύτερα τὸν ἑαυτό τους, τοὺς κάνει νὰ συναισθανθοῦν τὴν ἀξία τῆς ζωῆς, τοὺς ἐξυψώνει. Ἴσως ἡ διάθεση αὐτὴ τοῦ ποιητῆ νὰ δοθεῖ, κατὰ βάθος δὲν εἶναι ἄλλο τίποτα παρὰ μιὰ ἀνάγκη νὰ ἀγαπηθεῖ ὅσο τὸ δυνατό πληρέστερα καὶ βαθύτερα, μιὰ ἀνάγκη τοῦ ἔρωτα ἀσυγκρίτως πιὸ ἐντατικὴ παρὰ στοὺς κοινούς ἀνθρώπους. Γιατί ὁ ποιητὴς δὲν δίνεται μονάχα σ' ἕνα ὠρισμένο πλάσμα ἀλλὰ στὴν ἀπέραντη καὶ ἄγνωστη ἀνθρώπινη μάζα, καὶ σ' ἐκείνους ποὺ δὲ γεννήθηκαν ἀκόμα, κ' ἡ μεγαλύτερη λαχτὰ τῆς ζωῆς τοῦ (αὐτὴ ἡ διαβολικὴ διάθεση ποῦ τὴ λένε φιλοδοξία) εἶναι νὰ ἐξακολουθήσῃ νὰ δίνεται μετὰ τὸ θάνατό τοῦ. Σκοπὸς κοινωνικὸς, ἂν θέλετε, γιατί αὐτὴ ἡ ἀνώνυμη μάζα ἀποτελεῖ μιὰ κοινωνία, καὶ μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι ὁ ποιητὴς δίνεται στὴν κοινωνία. Ἐκεῖνο ποῦ ἀρνοῦμαι εἶναι ἡ κοινωνικὴ ἀντίληψη τῆς τέχνης μὲ τὴν τρέχουσα ἐννοια αὐτῆς τῆς λέξης *κοινωνική*. Δὲν μπορῶ νὰ θέσω κοινωνικοὺς ὠφελιμιστικοὺς σκοποὺς σ' αὐτὸ τὸ ξεχείλισμα ἐσωτερικῶν δυνάμεων ποῦ κάνει τὴν ἀληθινὴ δημιουργία. Καὶ δὲν μπορῶ νὰ ὑποτάξω σὲ ἐξωτερικὲς κοινωνικὲς συνθήκες τὸ Δαιμόνιο, ποῦ εἶναι Δαιμόνιο γιατί δὲν ὑποτάσσεται σὲ τίποτα, γιατί ἀναγνωρίζει μονάχα τὴ δική του λογικὴ καὶ ὑπακούει μονάχα στοὺς δικὸς τοῦ νόμο.

(Ἐκ τῶν ὑστέρων μοῦ περνᾷ ἡ ὑποψία ὅτι σ' αὐτὲς τὶς σημειώσεις γιὰ τὸ Δαιμόνιο ἔπεσα σὲ ἀντιφάσεις. Ἰδίως φοβοῦμαι ὅτι ἡ τελευταία παράγραφος διαψεύδει ἐν μέρει τὶς προηγούμενες. Σ' αὐτὲς ἀναγνωρίζω τὴν ὑπεροχὴ τῆς κατακτητικῆς διάθεσης μέσ' στὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία, ἐνῶ ἀντιθέτως στὴν τελευταία τείνω νὰ ἀναγνωρίσω ὡς πηγὴ τῆς τέχνης τὴν ἀνάγκη τοῦ δημιουργοῦ νὰ δοθεῖ. Στὴν πρώτη περίπτωση μίλησα γιὰ τὴ σκληρότητα τοῦ δημιουργοῦ. Στὴ δεύτερη θὰ μπορούσα νὰ μιλήσω γιὰ τὴν αὐτοθυσία τοῦ. Ἀλλά, ἂν ἡ ἀνάγκη τοῦ δημιουργοῦ νὰ δοθεῖ, εἶναι κατὰ βάθος μιὰ ἀνάγκη νὰ ἀγαπηθεῖ, ἡ αὐτοθυσία τοῦ δὲν εἶναι παρὰ μιὰ μορφή ἐγωισμοῦ. Κι ὥστόσο, ἀπὸ ὅποια ἄποψη κι ἂν κοιτάξουμε τὸ θέμα, δὲν μπορούμε νὰ ἐξαλείψουμε ἀπὸ τὴν τέχνη τὴν ιδιότητα τῆς προσφοράς. Σκέπτομαι αὐτὲς τὶς διαφορετικὲς ἀπόψεις καὶ δὲν κατορθῶ νὰ καταλάβω ποιά περιέχει περισσότερη ἀλήθεια. Ὑπάρχει νομίζω ἀρκετὴ ἀλήθεια μέσα σ' ὅλες. Ἴσως δὲν εἶναι ἀδύνατη μιὰ σύνθεση αὐτῶν τῶν ἀπόψεων. Τὴ γυρεύω καὶ δὲν μπορῶ νὰ τὴ συλλάβω. Κι ἂν ἀκόμα μπορούσα, θὰ δίσταζα πολὺ, γιατί

δὲν ἔχω ἐμπιστοσύνη στὶς εὐκόλες λύσεις τῶν δυσκόλων προβλημάτων. Προτιμῶ νὰ διατηρήσω αὐτὲς τὶς ἀντιφάσεις — ἂν εἶναι πράγματι ἀντιφάσεις — ποὺ χρησιμεύουν ἴσως γιὰ νὰ δείχνουν πόσο πολυσύνθετο καὶ πολύμορφο εἶναι ἓνα τέτοιο θέμα καὶ πόσο εὐκόλα μᾶς ξεφεύγει ἀπὸ τὰ χέρια).

* *

Μήπως εἶναι ἐπικίνδυνο νὰ λέμε τέτοια πράγματα στοὺς γυμνασιόπαιδες καὶ τοὺς φοιτητὲς τῆς Ἑλλάδας; Ἴσως. Στὴν κατάσταση ποὺ βρίσκεται ὁ τόπος μας εἶναι πολὺ χρήσιμοι, στὴν πνευματικὴ ὅπως καὶ στὴν πολιτικὴ ζωὴ μας, οἱ σοβαροί, οἱ φρόνιμοι, οἱ πραχτικοὶ ἄνθρωποι, ποὺ πρεσβεύουν τὰ νοικοκυρίστικα ἰδανικά τῆς τάξης, τῆς ἀσφάλειας, τῆς ἡρεμίας, τῆς περισυλλογῆς. Ἡ ἀρμοδιότητα φυσικὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τοὺς καιροὺς. Πρὶν εἰκοσι χρόνια ἡ ἑλληνικὴ ἀρμοδιότητα ἦταν Δραγούμηδες, Μαβίληδες, Μελάδες, ἡρωικοὶ ποιητὲς τῆς δράσης, ποὺ ζοῦσαν μὲ μεγάλα ὄνειρα καὶ ἔπεφταν μὲ ὁμορφιά. Σήμερα ὅμως ὁ κόσμος θὰ μᾶς πεῖ πὼς τέτοιου εἶδους κονκισταδόροι δὲ χρησιμεύουν σὲ τίποτα καλὸ κ' εἶναι προτιμότερο νὰ λείπουν. Σὲ μιὰ ἐποχὴ περισυλλογῆς ἡ ἑλληνικὴ ἀρμοδιότητα βρίσκεται σὲ ἰδιοσυγκρασίες νηφαλιῶν καὶ καθιστικῶν ἀστών, καλῶν καὶ ἀγαθῶν δασκάλων, χωρὶς ἀτομικότητα, χωρὶς ἐσωτερικὲς δυνάμεις, χωρὶς παλαβὰ πράγματα στὸ κεφάλι τους — ἀρμοδιότητα τῆς ὁποίας τὸν τύπο θὰ τὸν βρεῖτε ἐξιδανικευμένο στὴν μαρμάρινη γαλήνη, στὴ λογιωτατίστικη ἐπισημότητα, στὴ χρυσὴ μετριότητα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Ὑπάρχουν ὅμως καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ὅπως σ' ὅλα, διάφοροι ὀρίζοντες καὶ διάφορες προοπτικές. Οἱ νοικοκυραῖοι, ἀντιπρόσωποι τῆς σημερινῆς ἑλληνικῆς ἀρμοδιότητος, θὰ μᾶς ποῦν πὼς δὲν εἶναι ἡ ὥρα κατάλληλη γιὰ νὰ ξυπνοῦμε στοὺς νέους τὸν ἔρωτα τῶν ὑψηλῶν ἔργων, ἀφοῦ τὸ πάθος αὐτὸ τοὺς κάνει νὰ ἀρνηθοῦν κάθε πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ τάξη, νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ κάθε σοβαρὴ καὶ κοινωφελὴ σταδιοδρομία, νὰ ριχτοῦν σὲ τρελὲς περιπέτειες, ποὺ τίς περισσότερες φορὲς καταστρέφουν τὴ ζωὴ τους. Σήμερα, θὰ μᾶς ποῦν, περισσότερο ἀπὸ πάντα, ἡ Ἑλλάδα θέλει φρόνιμους νέους, γεωπόνους, μηχανικούς, δασκάλους, οἰκονομολόγους, μὲ θετικὸ μυαλό, μὲ αὐστηρὴ πειθαρχία, μὲ πραχτικὴ χρησιμότητα, κι ὄχι

ἀνήσυχους ὄνειροπόλους, ποὺ ταράζουν τὸ ἔργο τῆς περισυλλογῆς, ποὺ δὲν προσφέρουν καμμιὰ ἐκδούλευση στὸν τόπο καὶ καταντοῦν συνήθως παράσιτοι. Θὰ ἀπαντήσουμε πὼς δόξα τῷ Θεῷ οἱ φρόνιμοι νέοι δὲ λείπουν στὴν Ἑλλάδα. Οἱ νοικοκυραῖοι τοῦ Κράτους καὶ τοῦ πνεύματος θὰ βροῦν τριγύρω τους στρατιᾶς ἀπὸ καλὰ παιδιά τέτοια ποὺ τὰ θέλουν, καὶ δὲν ἔχουν παρὰ νὰ λάβουν τὸν κόπο νὰ διαλέξουν τοὺς πιὸ φρόνιμους ἀνάμεσα στοὺς φρόνιμους γιὰ νὰ τοὺς ἐμπιστευθοῦν τοὺς γυαλιστεροὺς τίτλους καὶ τίς πολυτίμες θέσεις. Δὲ θὰ ἀφήσουμε ὅμως τῇ νοικοκυροσύνῃ νὰ καταχτήσῃ ὁλόκληρὴ τὴν ἑλληνικὴ νιότη. Ἄν οἱ ἄνθρωποι ποὺ διευθύνουν χρειάζονται πολλοὺς νοικοκυραίους ἐμεῖς χρειαζόμαστε μερικὲς ταραγμένες ψυχές. Μὰ τὴν ἀλήθεια, δὲ βλέπουμε σὲ τί θὰ χρησιμεύει αὐτὸς ὁ τόπος, ἂν πρόκειται νὰ σβήσουν ὁλότελα τὸ *θεῖον πῦρ*.

Τὴ φωτιά τῆς δημιουργίας δὲν τὴ συντηροῦν οἱ φυλακισμένοι φύλακες τῆς κληρονομίας τῶν νεκρῶν, οὔτε οἱ λογικοὶ καὶ πραχτικοὶ ποὺ περπατοῦν πάντα στὰ σίγουρα καὶ ἀποφεύγουν νὰ κάνουν ἓνα βῆμα ἐκεῖ ποὺ τὸ ἔδαφος κουνιέται κάτω ἀπὸ τὰ πόδια τους, οὔτε οἱ ἡρεμοὶ ἐπιστήμονες οἱ φορτωμένοι σοφία μὰ χωρὶς μακρινὰ ὁράματα καὶ καμμιὰ ἀνησυχία στὴν ψυχὴ, οὔτε οἱ μικροὶ φιλόδοξοι, ποὺ ἔταξαν ὡς σκοποὺς τῆς ζωῆς τους τοὺς ἐπαίνους τῶν πρεσβυτέρων, τὴν κοινωνικὴ ὑπόληψη κι ἓνα τιμητικὸ ἀξίωμα. Εἶναι γεμάτοι τέτοιους ἄνθρώπους οἱ δρόμοι τῆς Ἀθήνας κι ὥστόσο ἡ Ἑλλάδα δὲ δημιουργεῖ, ἡ Ἑλλάδα δὲ πραγματοποιεῖ τίποτα τὸ ὁμορφο. Ἡ Ἑλλάδα — ἄς πῶ τὴν τρομερὴ λέξη — δὲν ἐπιδιώκει τίποτα τὸ μεγάλο. Τὴ φωτιά τῆ συντηροῦν οἱ ἀνυπόταχτοι, οἱ ἀνικανοποίητοι, οἱ τυχοδιώκτες τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματος, οἱ ἄνθρωποι ποὺ τοὺς σέρνει τὸ πλεόνασμα τῶν δυνάμεών τους πιὸ μακριὰ ἀπὸ τοὺς ὀρίζοντες καὶ πιὸ ὑψηλὰ ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ πλήθους. Τὴ συντηρεῖ ὁ Ἄσωτος Υἱός. Ἄν αὐτὸς λείψει, ὁ τόπος σας ὅσο κι ἂν τὸν νοικοκυρέψετε δὲ θὰ ἀξίζει πολλὰ.

Ἀλίμονο στὴν Ἑλλάδα, ἂν στηρίζῃ τὸ μέλλον της μονάχα στὶς ἄμορφες μάζες τῶν φρόνιμων παιδιῶν. Τὸ ἰδανικὸ τους εἶναι μιὰ ἡρεμὴ καὶ γλυκιὰ μεσημβρινὴ Ἑλβετία, ὑπόδειγμα τάξης, ἀνεσης καὶ μακαριότητος, χωρὶς καμμιὰ ἀγωνία, κανένα μεγάλο ὄνειρο, καμμιὰ τρέλα, καμμιὰ δημιουργικὴ πνοή. Μὰ εἶναι δυνατό νὰ καταντήσῃ Ἑλβετία αὐτὴ ἡ χώρα τοῦ Ὀδυσσεῆ;

III

Η ΗΘΟΓΡΑΦΙΑ

Ἡ Νέα Ἑλλάδα δὲν πρόσφερε ὥς σήμερα τίποτα στὸν πνευματικό πολιτισμὸ τῆς Εὐρώπης. Κανένας ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς μας δὲν ἐξάσκησε ποτὲ ἐπίδραση ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα. Κανένα ἔργο μας δὲ συγκίνησε ἀληθινὰ τοὺς ξένους. Ὡστόσο δουλέψαμε ἑκατὸ χρόνια καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι δουλέψαμε ὅσο μπορούσαμε καλύτερα. Τώρα ποὺ ἐκλείσει αὐτὸς ὁ πρῶτος αἰώνας ἀνεξάρτητης ζωῆς, καὶ ποὺ ἀρχίζει μιὰ νέα ἐποχὴ γιὰ τὴν Εὐρώπῃ καὶ γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ἐπιβάλλεται νὰ ἀναθεωρήσουμε τίς ἀξίες μας, τὰ μέτρα καὶ τὰ σταθμά. Δὲ χρησιμεύει σὲ τίποτα ἡ τυφλὴ ἄρνηση τοῦ παρελθόντος. Τουναντίο, ἐπιβάλλεται ἡ ψυχραιμὴ καὶ ὀξυδερκὴς μελέτη τοῦ παρελθόντος, γιὰ νὰ ἀποχτήσουμε συνείδηση τῶν ἀδυναμιῶν μας καὶ τῶν ἐλλείψεών μας, καὶ γιὰ νὰ καταλάβουμε σὲ ποιά σημεία εἶναι ἀνάγκη νὰ στρέψουμε τὴν προσοχή μας.

Εἶναι βέβαια πολὺ στενὸς σχολαστικισμὸς νὰ κατηγορεῖ κανεὶς τὰ νεοελληνικὰ γράμματα ἐπειδὴ δέχονται ἐπιδράσεις ἀπὸ παντοῦ. Ὅλες οἱ λογοτεχνίες ἀλληλοεπιδροῦνται, καὶ σήμερα περισσότερο ἀπὸ πάντα. Τὰ ρεύματα τῆς Ἰταλίας, τῆς Γαλλίας, τῆς Ἀγγλίας, τῆς Γερμανίας, τῆς Ρωσίας, τῆς Σκανδιναβίας, πέρασαν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα κ' ἐπρεπε νὰ περάσουν. Τὸ ἐλάττωμα τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων δὲν εἶναι ὅτι δέχτηκαν πολλὰς ἐπιδράσεις, ἀλλὰ ὅτι δὲν ἀνταπόδωσαν τίποτα. Μιὰ λογοτεχνία ἀποχτᾷ διεθνὴ σημασία ὅταν ἀρχίσει καὶ νὰ ἐπιδρά, χωρὶς βέβαια νὰ παύει ποτὲ νὰ ἐπιδράται. Ἡ λογοτεχνία μας ὥς σήμερα φάνηκε ἀποκλειστικὰ παθητικὴ.

Δὲν εἶναι δίκαιο νὰ ὑποτιμήσουμε γιὰ τοῦτο τὴ λυρική ποίησίν μας ποὺ ὑπῆρξε ὥς σήμερα ἡ σημαντικώτερη ἐκδήλωση τῆς πνευματικῆς ζωῆς μας. Οἱ λυρικοὶ ποιητὲς ἑνὸς μικροῦ λαοῦ εἶναι καταδικασμένοι ἀπὸ τὴ φύση τῶν πραγμάτων νὰ μὴ βροῦν ἀτήχηση

έξω από τόν τόπο τους, για τόν άπλό λόγο ότι τό κυριώτερο έκφραστικό μέσο τους είναι ή μουσική τής γλώσσας τους, κ' ή μουσική αὐτή δέν μπορεί νά μεταφραστεί. Οί ποιητές μας περνούν τά σύνορα μονάχα για νά επισκεφθοῦν στά πανεπιστημιακά φροντιστήρια ειδικούς νεοελληνιστές, φιλολόγους καί γλωσσολόγους. Κανένα κορίτσι ένός ξένου έθνους δέ βρήκε ποτέ τήν άνησυρία του, τά όνειρά του, τούς καημούς του, στίς σελίδες τοῦ Σολωμοῦ, τοῦ Μαβίλη, τοῦ Παλαμά, τοῦ Γρυπάρη. Εἶναι κρίμα καί γι' αὐτούς καί για μᾶς, γιατί ἂν γνώριζαν οἱ ξένοι τό λυρισμό μας θά μᾶς έχτιμοῦσαν περισσότερο από ὅ,τι μᾶς έχτιμοῦν σήμερα κ' ἴσως περισσότερο από ὅ,τι ἀξιζοῦμε. Ἄς μήν ἀδικοῦμε αὐτούς τούς ωραίους ποιητές πού κράτησαν πολὺ ὑψηλά τήν τέχνη καί τήν άτομικότητά τους καί πού τίμησαν τήν Ἑλλάδα, ἂν ὄχι στά μάτια τῶν ξένων, τουλάχιστο στά μάτια τῶν Ἑλλήνων. Ὅταν, δυστυχῶς πολὺ σπάνια, ἔχουμε τήν εὐκαιρία νά θαυμάσουμε κάτι στόν τόπο μας, ἄς μήν παζαρεύουμε τό θαυμασμό μας. Τό πιό ἀτροφικό μέλος τοῦ ὀργανισμοῦ μας εἶναι ή πεζογραφία. Ἐκεῖ εἶναι ή ἐπικίνδυνη πληγή κι ἐκεῖ πρέπει νά τή μελετήσουμε, χωρίς νευρικότητα καί θορύβους, μέ ψυχραιμία καί προσοχή, γιατί ἴσως χρειαστεῖ νά βάλουμε μαχαίρι.

Μιά ματιά στή νεοελληνική πεζογραφία ἀρκεῖ για νά καταλάβουμε πῶς οἱ σπουδαιότεροι πεζογράφοι μας, αὐτοί πού σημειώνουν σταθμό στήν πνευματική εξέλιξή μας, πού δημιουργοῦν ρεύματα, πού χαράζουν κατευθύνσεις, δέν εἶναι καθαροί λογοτέχνες ἀλλά κριτικοί συγγραφεῖς: Ψυχάρης, Ροῖδης. Ὅταν τούς ὀνομάζω αὐτούς κριτικούς δέ θέλω νά ὑποτιμήσω τήν καλλιτεχνική ἀξία τους. Θέλω νά πῶ ότι σ' αὐτούς ή κριτική διάθεση (ιδίως ὑπό τή μορφή τής ἀναθεώρησης τῶν ἑλληνικῶν πνευματικῶν ἀξιών) εἶναι δυνατότερη από τήν καθαρά δημιουργική διάθεση, τήν οἰκοδομική. Ἐνας ἄλλος πνευματικός ὁδηγός, ὁ Ἰωάννης Δραγούμης, μπορεί ἐπίσης νά θεωρηθεῖ κριτικός λογοτέχνης, μέ τή διαφορά ότι αὐτός θέλησε νά κάνει κριτική τοῦ ἐγῶ του καί τής ψυχῆς τοῦ ἔθνους του, ἐνῶ ὁ Ροῖδης κι ὁ Ψυχάρης ἔκαναν κριτική ιδεῶν. Οἱ διηγηματογράφοι μας ἀσφαλῶς δέ στέκονται στό ὕψος αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων. Ὑστεροῦν καταπληχτικά ἀπέναντί τους ὡς ἄτομα, ὡς πνεύματα, ὡς δυναμικότητες. Ὁ ρόλος τους στήν πνευματική ζωή μας μοιάζει πολὺ πενιχρός. Τίς περισσότερες φορές εἶναι ρόλος διασκεδαστῶν πού διηγοῦνται εὐκόλες ἱστορίες για νά περνᾷ ή ὥρα.

Οἱ πνευματικοί ὁδηγοί πού ἀναφέρω παραπάνω κλείστηκαν θεληματικά μέσ' στά ἑλληνικά ζητήματα, ἀφιέρωσαν μέ αὐτοθυσία ὅλες τίς δυνάμεις τους στό ἔργο τής ἑλληνικῆς ἀναμόρφωσης καί δέν ἐπιδίωξαν νά δώσουν ἔργα εὐρωπαϊκῆς σημασίας. Δέ θά τοὺς κατηγορήσουμε βέβαια γι' αὐτό. Τουναντίο, θά τοὺς εἵμαστε εὐγνώμονες γιατί χωρίς μερικούς τέτοιους ἀνθρώπους ποίος ξέρει πού θά βρισκόμασταν σήμερα. Θά κρίνουμε τοὺς ἀνθρώπους πού ἀφιέρωσαν τή ζωή τους σέ οἰκοδομικές προσπάθειες, ιδίως τοὺς διηγηματογράφους, καί μαζί μ' αὐτούς τίς λιγοστές ἀπόπειρές μας στό μυθιστόρημα πού δέν προσθέτουν τίποτα στή διηγηματογραφία μας.

Αὐτή ή οἰκοδομική ἐργασία περιορίστηκε στήν ἡθογραφία. Σημειώθηκαν βέβαια ἀρκετές παραλλαγές τοῦ εἴδους: ἡθογραφία τοῦ βουνοῦ καί τής θάλασσας, ἡθογραφία τής ἐπαρχιώτικης κοινωνίας καί τοῦ ἀθηναϊκοῦ μικροαστισμοῦ, ἡθογραφία τῶν λαϊκῶν τάξεων τῶν πόλεων μέ μεγάλη κλίση πρὸς τά ἥθη τής ταβέρνας καί τοῦ πορνείου. Μερικοὶ κριτικοὶ διακρίνουν σ' αὐτές τίς παραλλαγές μιᾶ ἐξέλιξη ἀξιόλογη. Οἱ μαρξιστές μιλοῦν για μιᾶ προοδευτική κλίση τής διηγηματογραφίας μας ἀπό τά δεξιὰ στ' ἀριστερά: ἀγροτικό καί μικροαστικό διήγημα, ἀστικό διήγημα, ἐργατικό διήγημα. Τό ζήτημα εἶναι ότι οἱ παραλλαγές πού σημειώνονται στήν πεζογραφία μας δέν ἐξυψώνουν τό ἐπίπεδό της. Αὐτό νομίζω δέν τό ἀμφισβητεῖ κανεὶς ἐξόν ἴσως ἀπό τοὺς ἐνδιαφερόμενους συγγραφεῖς. Ἡ διηγηματογραφία μας καί ή μυθιστοριογραφία μας μένουν κατά βάθος ἡθογραφία, κι ὅσο περιορίζουν τήν εξέλιξή τους μονάχα σέ μεταβολές τής σκηνοθεσίας δέν μπορεί νά λεχθεῖ ότι προοδεύουν ἀληθινά. (Τό θέατρο, εἶδος αὐτοτελές μέ ιδιαίτερη φύση, ιδιαίτερους ὅρους ζωῆς καί ιδιαίτερη ἀπήχηση, πρέπει νά κρίνεται χωριστά ἀπό τό σύνολο τής λογοτεχνίας. Πάντως ὅσα λέγονται ἐδῶ για τήν ἡθογραφία ἀφοροῦν φυσικά καί τό ἡθογραφικό θέατρο). Κατά βάθος οἱ Ἑλληνες ἡθογράφοι, παρά τίς ἐξωτερικές ἀντιθέσεις τους, διατηροῦν ἀπό πενήντα χρόνια τήν ἴδια προοπτική τής ζωῆς, τοὺς ἴδιους ὀρίζοντες, τήν ἴδια ἀντίληψη τής τέχνης. Συνεχίζουν πάντα τήν ἴδια σχολή πού μπορεί νά ὀνομαστεῖ *φωτογραφική σχολή*. Μποροῦν νά κριθοῦν συνολικά.

Ὁ φωτογραφικὸς φακὸς ἀποδίνει πιστὰ τὰ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικά μιᾶς ἀνθρώπινης φυσιογνωμίας, ἐνὸς τοπίου, ἐνὸς δρόμου. Τὰ ἀποδίνει μάλιστα ἀσυγκρίτως πιὸ πιστὰ ἀπὸ κάθε ζωγράφου. Σημειώνει μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια τὶς ἀποστάσεις, τὶς ἀναλογίες τῶν γραμμῶν, τὶς ἀντιθέσεις τοῦ φωτὸς καὶ τῆς σκιάς. Ἄν εἶναι καλὸς φακὸς ἀναλύει τὶς λεπτομέρειες καὶ διατηρεῖ τὶς ἀποχρώσεις. Μᾶς προσφέρει μιὰ χρήσιμη εἰκόνα τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς τῶν ἀνθρώπων, τῶν βουνῶν καὶ τῶν δέντρων, τῶν σπιτιῶν καὶ τῶν αὐτοκινήτων. Μὰ ἡ εἰκόνα αὐτὴ δὲ μιλά στὴν ψυχὴ μας. (Μιὰ φωτογραφία μπορεῖ νὰ μᾶς συγκινήσει μονάχα ἂν συνδέεται ἰδιαίτερα μὲ τὶς ἀναμνήσεις μας ἢ τὶς ἐπιθυμίες μας, ὅχι ὁμως γιὰ τὴ δική της ἀξία). Τί λέγει;

Ἀγαπᾶτε μιὰ γυναῖκα. Ἐκεῖνο πού σᾶς ἐλκύει πρὸς αὐτὴν εἶναι ἄραγε τὸ ἐξωτερικὸ σχῆμα τῆς μορφῆς της; Δὲν πρόκειται νὰ ὑποστηρίξω πῶς τὴν ἀγαπᾶτε γιὰ τὸ πνεῦμα της, μολονότι εἶναι δύσκολο, ἂν εἴστε τυχόν ἐξυπνὸς ἄνθρωπος, νὰ ἐρωτευθεῖτε μιὰ γυναῖκα κουτὴ (ὑπάρχουν καὶ κουτὲς γυναῖκες καὶ μάλιστα πολὺ περισσότερες ἀπὸ ὅ,τι νομίζουμε συνήθως). Πάντως εἶναι δυνατό, καὶ συμβαίνει συχνά, νὰ ἐρωτευθεῖτε ἀπὸ μακριὰ μιὰ γυναῖκα μὲ τὴν ὁποία δὲν κουβεντιάσατε ποτέ. Βέβαια ἡ γυναῖκα αὐτὴ πρέπει νὰ εἶναι ὁμορφῆ, ἢ αὐτὸ πού λένε νόστιμη, ἢ τουλάχιστο νόστιμη γιὰ σᾶς, ἂν ὅχι γιὰ τοὺς ἄλλους, νόστιμη σύμφωνα μὲ τὸ ρυθμὸ τῆς ἰδιαίτερης αἰσθητικῆς σας. Αὐτὸ φυσικὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνισή της. Σᾶς ἐνδιαφέρει ὁμως ὁ τύπος αὐτῆς τῆς ὁμορφιάς ἢ αὐτῆς τῆς νοστιμιᾶς; Σᾶς ἐνδιαφέρουν οἱ ἀναλογίες τῶν γραμμῶν; Συνδέεστε ἰδιαίτερα μὲ τὰ ἐξωτερικὰ γνωρίσματά της; Ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού ἀγαποῦν μιὰ γυναῖκα ὁλόκληρα χρόνια κι ἂν τοὺς ρωτήσετε τί χρῶμα ἔχουν τὰ μάτια της δὲν ξέρουν νὰ σᾶς ποῦν. Δὲν παρατήρησαν προσεχτικὰ τὰ ἐξωτερικὰ γνωρίσματά της ἢ δὲν τὰ διατήρησαν στὴ μνήμη τους. Ἐσεῖς ὁ ἴδιος συναντήσατε πολλὰς γυναῖκες τελειότερες στὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνισή τους ἀπὸ τὴν γυναῖκα πού ἀγαπᾶτε. Δὲν κατάρθωσαν ὁμως νὰ σᾶς ἐμπνεύσουν ὅ,τι σᾶς ἐμπνέει αὐτή. Φαίνεται πῶς ἐκεῖνο πού ἀγαπᾶτε σ' αὐτὴν δὲν εἶναι τόσο ἐκεῖνο πού βλέπετε ὅσο ἐκεῖνο πού δὲν τὸ διακρίνετε καθαρά, ἢ πού δὲν τὸ διακρίνετε καθόλου, πού τὸ αἰσθάνεστε μονάχα, στὸ βλέμμα της, στὸ γέλιο της καὶ στὴ θλίψη της, στοὺς τόνους τῆς φωνῆς της, στὸ βάδισμά της, σὲ κάθε κίνησή της. Εἶναι ἕνας ἰδιαίτερος κόσμος

πού κρύβεται μέσα σ' αὐτὴν τὴ γυναῖκα, ἀνεξάντλητος, ἄπειρος, ὅσο καὶ τὸ σύμπαν, ἕνας ἰδιαίτερος ρυθμὸς ζωῆς, μοναδικὸς στὴ Γῆ, πού δὲν ὑπῆρξε ἄλλη φορά, πού δὲ θὰ ὑπάρξει ξανά, πού δὲν μπορεῖ νὰ ἀντικατασταθεῖ μὲ τίποτα, μιὰ ἰδιαίτερη αἰσθαντικότητα, μιὰ ἰδιαίτερη ἀτομικότητα, κάτι πού ἀναδίνεται ἀπ' αὐτὴν τὴ γυναῖκα, πού γεμίζει τὸν ἀέρα τριγύρω της, πού σᾶς καταχτᾷ χωρὶς νὰ ξέρετε γιατί.

Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἀγαποῦμε ἕνα τοπίο. Ἀγαποῦμε κάτι ἄορατο, πού βρίσκεται μέσ' στὴν ἀτμόσφαιρα, πού τὸ αἰσθανόμαστε μ' ὅλες τὶς αἰσθήσεις μας, πού τὸ ἀναπνέουμε. Ξεχνοῦμε ἀμέσως τὸ σχῆμα τῶν βουνῶν καὶ τῶν ἄχτῶν μὰ διατηροῦμε πάντα αὐτὴν τὴν εὐχάριστη αἴσθηση πού μᾶς δίνει ἡ βαθύτερη ἐπικοινωνία μὲ μιὰ γωνιά τῆς Γῆς. Λέμε πῶς ἡ Ἀττικὴ εἶναι ὁμορφῆ καὶ προσπαθοῦμε νὰ διατυπώσουμε τὴν ὁμορφιά της σὲ σχολικὲς φόρμουλες. Ὅλος ὁ κόσμος μιλά γιὰ τὶς «ἀπαλὲς καμπύλες», γιὰ τὸν «αἰθέριο οὐρανό», γιὰ τὴν «ἁρμονία τῶν γραμμῶν», γιὰ τὴ «γλυκύτητα τῶν χρωμάτων». Ὅταν σκεφθοῦμε λίγο καταλαβαίνουμε πῶς αὐτὲς οἱ συμβατικὲς ἐτικέττες δὲν ἀντιπροσωπεύουν τίποτα. Ὅσοι ἀγαποῦν τὴν Ἀττικὴ μὲ τὴν καρδιά τους, κι ὅχι συμβατικὰ καὶ σχολικά, τὴν ἀγαποῦν σὰ μιὰ γυναῖκα, σὰ μιὰ ζωντανὴ ψυχὴ, σὰν ἕνα ζωντανὸ κορμί. Ἀγαποῦν σ' αὐτὴν τὸ βλέμμα της, τὸν ἀέρα της, ἕνα ἀνεξάντλητο κόσμο ἀπὸ αἰσθήσεις, νεῦρα καὶ πάθη, μιὰ ψυχὴ πού σπινθηροβολᾷ σὰν τὴ φωτιά κι ἀλλάζει σὲ κάθε στιγμή.

Σὲ μιὰ πόλιν μᾶς ἐλκύει μιὰ πλατεῖα. Ἀγαποῦμε ἰδιαίτερα τὸ σύνολο πού ἀποτελοῦν τὰ σπίτια της, οἱ φωτισμοὶ της, τὰ ταξί της, τὸ πλῆθος της, οἱ θόρυβοί της. Αὐτὴ ἡ πλατεῖα σὲ μιὰ φωτογραφία δὲν ξεχωρίζει πολὺ ἀπὸ τὶς ἄλλες πλατεῖες, ἴσως νὰ μὴν ξεχωρίζει καθόλου. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι τὸ ἐξωτερικὸ σχῆμα της δὲν παρέχει κανένα ἐνδιαφέρον. Ὑπάρχει ὁμως κι ἐδῶ μιὰ ἀτμόσφαιρα πού δὲν ὑπάρχει πουθενά ἄλλοῦ καὶ πού μᾶς συγκινεῖ γιατί ἀνταποκρίνεται σὲ μιὰ ψυχικὴ ἀνάγκη μας. Καὶ σ' αὐτὴν τὴν κοινὴ πλατεῖα, ὅπως σὲ κάθε γωνιά γῆς πού κεντᾷ τὴν αἰσθαντικότητά μας, ὅπως σὲ κάθε πλάσμα ἀνθρώπινο (καὶ σὲ κάθε ἔργο τέχνης) πού μᾶς μαγνητίζει, σὲ κάθε τι πού μιλά στὴν ψυχὴ μας, ἐκεῖνο πού ποθοῦμε νὰ πλησιάσουμε, νὰ αἰσθανθοῦμε, νὰ διατηρήσουμε, εἶναι ἡ *κρυμμένη ψυχὴ*.

Αὐτὴν τὴν κρυμμένη ψυχὴ δὲ θὰ τὴν πλησιάσει ποτὲ ὁ βάνουσος

φακός. Με τὸν ἴδιο τρόπο τὴν ἀγνοεῖ ὁ στενὰ ρεαλιστῆς λογοτέχνης. Κι αὐτός, ὅπως κι ὁ φακός, ἀρκεῖται στὸ νὰ ἀπεικονίζει τὶς ἐξωτερικὲς μορφές τῆς ζωῆς, ὅσο μπορεῖ πιὸ πιστά, ὅσο μπορεῖ πιὸ δουλικά, περήφανος γιὰ τὴ δουλοπρέπειά του ποὺ τὴν ὀνομάζει πραγματικότητα καὶ ἀλήθεια. Ἡ στάση του ἐμπρὸς στὴ ζωὴ εἶναι ἀποκλειστικὰ παθητικὴ. Ἐκεῖ ποὺ τελειώνει ὁ ρόλος του ἀρχίζει ὁ ρόλος τοῦ ποιητῆ.

«Αὐτὴ ἡ φτερωτὴ λέξη ποιητῆς», γράφει ὁ Stefan Zweig, «φανερώνει, παρ' ὅλα ὅσα κι ἂν λένε, ἓνα διαφορετικὸ τρόπο τοῦ εἶναι, μιὰ ὑπέροχη μορφή τοῦ ἀνθρώπινου, κάτι ποὺ συνδέεται μυστηριωδῶς με τὸ μῦθο καὶ τὴ μαγεία...» Ὁ ποιητῆς, ζωγράφος ἢ γλύπτης, μυθιστοριογράφος ἢ δραματούργος (κι ὁ κριτικὸς μπορεῖ νὰ εἶναι ποιητῆς, ὅχι βέβαια ὅταν περιορίζεται, ὅπως οἱ περισσότεροι, στὸ νὰ περιγράφει καὶ νὰ κρίνει τὴν ἐξωτερικὴ μορφή ἐνὸς ἔργου τέχνης, ἀλλὰ ὅταν κατορθώνει νὰ ἀγγίσει μέσ' στὸ ἔργο τὴν κρυμμένη ψυχὴ) ὁ ποιητῆς ξεπερνᾷ τὴν ἐπιφάνεια τῆς ζωῆς, τὴν ὁρατὴ πραγματικότητα, τὴν ἀποκρυσταλλωμένη λογικὴ, ἀγωνίζεται νὰ πλησιάσει τὸ βαθύτερο νόημα τῶν ὄντων καὶ τῶν πραγμάτων. Ἐνῶ ὁ στενὸς ρεαλιστῆς, χωρὶς καμμιά συγκίνηση, ἀντιγράφει δουλικά αὐτὸ ποὺ βλέπει, ὁ ποιητῆς μπαίνει μέσα σ' αὐτὸ ποὺ δὲ βλέπει, ὠδηγημένος ἀπὸ τὴ συγκίνησή του. Ξεπερνώντας τὴν ἐπιφανειακὴ ἀπλότητα τῶν μορφῶν, τῶν ἰδεῶν, τῶν συναισθημάτων, τὴν ἐξωτερικὴ ἀπλότητα τῶν ρυθμῶν τῆς ἀνθρωπότητας, ξεσκεπάζει τὴ μεγάλη φαντασμαγορίαν τῆς ζωῆς. Παλεύει με τὸ ἄγνωστο στοὺς χαμένους κόσμους τῶν ἀρχικῶν ἐνστίκτων ποὺ σέρνουν τὴ φύση, τὰ ὄντα, τὶς μάζες, καὶ ποὺ εἵμαστε ὑποχρεωμένοι, ὅταν αἰσθανθοῦμε τὴν ὑπαρξή τους, νὰ τὰ ὀνομάσουμε μυστηριώδη, ὅσο κι ἂν ἀντιπαθοῦμε αὐτὴν τὴ λέξη τῶν ἀμαθῶν ποὺ προσβάλλει τὴ σοφία μας. Μᾶς κάνει νὰ αἰσθανθοῦμε τὸ μυστήριον τῆς ζωῆς καὶ τὴ μεγαλοπρέπεια αὐτοῦ τοῦ μυστηρίου. Κάποτε ρίχνει λίγο φῶς τριγύρω του μερικὲς ἀστραπὲς ἰδιοφυΐας. Πολὺ λίγο φῶς μὰ ἀρκετὸ γιὰ νὰ μᾶς δείξει πὼς ὑπάρχουν πιὸ πέρα κι ἄλλοι ἄγνωστοι κόσμοι ποὺ δὲν εἶχαμε ὑποπτευθεῖ τὴν παρουσία τους, γιὰ νὰ ἐντείνει τὴν ἀνησυχία μας, γιὰ νὰ αὐξήσει τὴν ἀξία τῆς ζωῆς. Γυρεύοντας νὰ φτάσει τὴν ψυχὴ μέσ' στὰ ὄντα, μέσ' στὸ πλῆθος, μέσ' στὴν ἡρεμία τῆς φύσης, μέσ' στὴν κίνηση τῆς κοινότητας, ὁ ποιητῆς ἐγκαταλείπει τὰ ἐκφραστικὰ μέσα τῆς καθημερινῆς χρήσης ποὺ δὲν μποροῦν νὰ τοῦ ἐπαρκέσουν καὶ δη-

μιουργεῖ μιὰ γλώσσα δική του. Ἀνατρέπει τὶς ἀναλογίες, σπάνει τοὺς ἐξωτερικοὺς κανόνες, ξαναπλάθει αὐθαίρετα τὴν πραγματικότητα γιὰ νὰ ἐξαγάγει τὸ βαθύτερο νόημά της, *μυθοπλάστης καὶ μάγος*.

Αὐθαίρετα μὰ ὄχι στὴν τύχη. Γιατὶ ἂν ὁ ποιητῆς δὲν ὑποτάσσεται στὴν κοινὴ λογικὴ, ὑπακούει ὅμως σὲ μιὰ λογικὴ δική του, σὲ μιὰ αἴσθηση τῆς δημιουργίας ποὺ ρυθμίζει τὴν πορεία του ὅπως τὸ ἐνστικτο τῆς αὐτοσυντήρησης ρυθμίζει τὴν πορεία τῶν ζώων, ποὺ πηγάζει ἀπ' αὐτὸν τὸν ἴδιο καὶ ἰσχύει γι' αὐτὸν καὶ ὄχι γιὰ τοὺς ἄλλους. Γιὰ τοῦτο χαμογελοῦμε ὅταν βλέπουμε ἀνθρώπους πολυμαθέστατους, με μεγάλη ἐπιμέλεια καὶ εὐρύτατες γνώσεις, ἀλλὰ χωρὶς καμμιά βαθύτερη αἴσθηση αὐτῶν τῶν πραγμάτων, νὰ διατυπώνουν τὴν ἰδιαίτερη λογικὴ ἐνὸς ποιητῆ σὲ ἀντικειμενικοὺς κανόνες ποὺ πρέπει νὰ ἰσχύουν γιὰ ὅλους. Εἶναι φυσικὸ ὅτι ὑπάρχουν συχνὰ ψυχικὲς συγγένειες ἀνάμεσα σὲ ποιητὲς, ὅτι μορφώνονται ποιητικὲς οἰκογένειες ποὺ ἀντιπροσωπεύουν μιὰ ὀρισμένη στάση ἐμπρὸς στὴ ζωὴ καὶ στὴν τέχνη ὁμοιόμορφη, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, σὲ ἀρκετὰ πνεύματα — δηλαδὴ σχολές. Αὐτὲς ὅμως οἱ καλλιτεχνικὲς σχολές ἔχουν μιὰ ἀξία μονάχα ὅσο ἀνταποκρίνονται στὶς ψυχικὲς ἀνάγκες τῶν δημιουργῶν ποὺ τὶς ἀποτελοῦν. Δὲν ἔχουν ἀντικειμενικὴ ἀξία. Ὅταν παύσουν νὰ ἀντιπροσωπεύουν μιὰ ὀρισμένη αἴσθηση δημιουργίας, καὶ μεταβληθοῦν σὲ καθηγητικὲς διδασκαλίες ἀντικειμενικῶν κανόνων, οἱ σχολές εἶναι ὄργανα σχολαστικισμοῦ.

Τὸ ἔργο τέχνης τείνει νὰ ἐκφράσει τὸ βαθύτερο νόημα τῆς ζωῆς μέσα ἀπὸ μιὰ ἀτομικότητα. Ὑπακούει στὸν ἰδιαίτερο νόμον αὐτῆς τῆς ἀτομικότητας γιατί δὲν μπορεῖ νὰ ζήσει χωρὶς τὴ ζωὴ ποὺ τοῦ προσφέρει αὐτή. Τὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ εἶναι σάρκα ἀπὸ τὴ σάρκα του, αἷμα ἀπὸ τὸ αἷμα του. Δὲν εἶναι μιὰ ἀντικειμενικὴ παρατήρηση τῶν ἐξωτερικῶν συνθηκῶν, μιὰ ξερὴ ἀντιγραφὴ μορφῶν καὶ ἐκθεση γεγονότων, ὅπως φαντάστηκαν τὴ λογοτεχνία οἱ Ἕλληνες ρεαλιστές. Εἶναι ἓνα πλεόνασμα ἐσωτερικῶν δυνάμεων ποὺ ξεσκίζει ἓναν ἄνθρωπον γιὰ νὰ βγεῖ στὸ φῶς, καὶ ποὺ βγαίνει ζυμωμένο με τὸ βαθύτερο εἶναι του, με τὸν παλμὸ τῆς ὑπαρξέως του, με τὴν ἀγωνία τῆς ψυχῆς του, με τὸν πόνο του, τὸν πόνο τοῦ τοκετοῦ. Τὸ ἔργο τέχνης, ξεχειλίσμα ἐσωτερικῆς ζωῆς, εἶναι τὸ πιὸ ἀτομικιστικὸ φαινόμενο. Ἀλλὰ ὅσο βαθύτερα εἶναι ἀτομικιστικὸ τόσο βαθύτερα βυθίζεται μέσ' στὴ ζωὴ, τόσο περισσότερο πλησιάζει τὸν Ἄνθρωπον.

Τί συμβολή προσφέρει ή ελληνική ήθογραφία στή μελέτη του Άνθρώπου; Τί συμβολή στην εξερεύνηση του μυστηρίου της ζωής; Τί συγκινήσεις προσφέρει στή ψυχή μας; Τίποτα, απόλύτως τίποτα. Όταν μεταφέρουμε τή συζήτηση σ' αυτό τὸ ἐπίπεδο τὸ συμπέρασμα εἶναι: μηδέν.

Ἀρκετὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ βιβλία εἶναι ἀσφαλῶς χαριτώμενα. Μποροῦν νὰ μᾶς δώσουν μιὰ εὐχάριστη βραδιά. Όταν ὁμως τελειώσουμε τὴν ἀνάγνωσή τους τί ἐντύπωση ἀφήνουν στή μνήμη μας; Μερικὲς ἐξωτερικὲς ζωγραφιὲς ἐλληνικῶν τοπίων καὶ μερικὲς ἁμορφες σκιές, ποὺ προσπαθοῦν νὰ παραστήσουν ἀνθρώπινα ὄντα, περνοῦν βιαστικά στή φαντασία μας χωρὶς νὰ σταθοῦν οὔτε μιὰ στιγμή. Δὲν εἶναι δυνατό νὰ συνδεθοῦν μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ μας γιατί δὲν ἔχουν ἀληθινὴ οὐσία. Διαβάζουμε ὅλοι ἀφθονα νεοελληνικά βιβλία καὶ πολλὰς φορὲς τὰ διαβάζουμε μὲ εὐχαρίστηση, ἀλλὰ ξεχνοῦμε σχεδὸν ἀμέσως τὸ περιεχόμενό τους. Εἶναι ζήτημα ἂν διατηροῦμε τουλάχιστο τοὺς τίτλους τους ἐνῶ ἓνα οὐσιαστικὸ ἔργο μᾶς ἀφήνει μιὰ ἐντύπωση ποὺ μένει μέσα μας γιὰ πάντα. Γιὰ τοὺς Ἑλληνες ἠθογράφους μποροῦμε νὰ ἐπαναλάβουμε μιὰ φράση τοῦ Γάλλου κριτικοῦ Edmond Jaloux γιὰ τοὺς Γάλλους ρεαλιστὲς: «Οἱ ρεαλιστὲς ἀπότυχαν τίς περισσότερες φορὲς στή μελέτη τους τῆς πρὸ ταπεινῆς πραγματικότητος γιατί τοὺς ἔλειψε ἡ ποίηση, κ' ἡ ποίηση εἶναι τὸ κλεῖδι τοῦ κόσμου καὶ ἐπομένως κάθε μεγάλης λογοτεχνίας». Καὶ μπορούμε νὰ προσθέσουμε πὼς ὅταν λείπει ἡ πνοὴ τῆς ποίησης ἀπὸ ἓνα ἔργο μὲ καλλιτεχνικὲς ἀπαιτήσεις λείπει τὸ πᾶν.

* * *

Ὅπως τόνισα ἤδη οἱ στενοὶ ρεαλιστὲς (κ' οἱ δικοὶ μας εἶναι οἱ πρὸ στενοὶ ποὺ μποροῦν νὰ ὑπάρξουν), ὑποταγμένοι ὁλότελα στὴν ὁρατὴ πραγματικότητα, ἀρκοῦνται στὸ νὰ ἀντιγράψουν ὅσο μποροῦν πρὸ πιστὰ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο. Ἡ μεγάλη συζήτηση τῆς «ἐλληνικῆς πραγματικότητος» ἀσφαλῶς ἔχει ἐπηρέασει τοὺς ἠθογράφους μας, ποὺ θεωροῦν ἐθνικὸ καθήκον νὰ κάνουν τοπικὸ χρῶμα. Αὐτὸ ὁμως τὸ τοπικὸ χρῶμα, ποὺ δὲν εἶναι παρά ζήτημα σκηνοθεσίας, γίνεται σ' αὐτοὺς ὁ κυριώτερος σκοπὸς τῆς ἐργασίας τους καὶ πολὺ συχνὰ ὁ μόνος σκοπός. Πολλὰ ἐλληνικά βιβλία, ποὺ γράφηκαν μὲ μεγάλες

λογοτεχνικὲς ἀπαιτήσεις, δὲν εἶναι παρά μακέττες σκηνοθεσίας. Γυρεύουμε μέσα σ' αὐτὲς τίς σκηνοθεσίες τὸ δράμα καὶ ἀντικρύζουμε τὸ κενό. Εἶναι φυσικὸ πὼς μιὰ τέτοια λογοτεχνία ἐνδιαφέρει στὸ ἐξωτερικὸ μονάχα τὰ Ἰνστιτοῦτα νεοελληνικῶν σπουδῶν.

Μιὰ τέτοια ἀντιγραφικὴ ἐργασία προϋποθέτει ἀνθρώπους χωρὶς ξεχωριστὴ ἀτομικότητα, χωρὶς πλεόνασμα δυνάμεων. Πουθενὰ στὴν ἐλληνικὴ ἠθογραφία δὲν αἰσθανόμαστε τὸν παλμὸ τῆς ἀτομικότητος, τίς ἐσωτερικὲς δυνάμεις, ποὺ γυρεύουν τὴν κοίτη τους γιὰ νὰ χυθοῦν στὸ φῶς. Αὐτὰ τὰ βιβλία δὲν ἔχουν προσωπικὸ χαραχτήρα. Σὲ κανένα δὲ θὰ συναντήσετε κάτι ποὺ νὰ θυμίζει, ἐστὼ κι ἀπὸ μακριά, τὸν παλμὸ τῆς μεγάλης ἀτομικότητος τοῦ Παλαμᾶ ποὺ γεμίζει τὸ *Δωδεκάλογο* ἢ τὸν παλμὸ τῆς ἀτομικότητος τοῦ Δραγούμη ποὺ ἀντηχεῖ καὶ στίς πρὸ φτωχὲς σελίδες του καὶ ποὺ κάνει τὴν ἀξία τῶν ἀκατάστατων βιβλίων του. Όταν διαβάζουμε τὸ *Δωδεκάλογο* ἔχουμε ἀμέσως τὴν ἐντύπωση ὅτι αὐτὸ τὸ βιβλίον μποροῦσε νὰ γράφει μονάχα ἀπὸ ἓναν ἄνθρωπο ποὺ λέγεται Κωστής Παλαμᾶς. Εἶναι τόσο βαθιὰ συνδεδεμένο μὲ τὴν ψυχὴ τοῦ ποιητῆ ὥστε νὰ μὴν μπορούμε νὰ φανταστοῦμε οὔτε τὸ *Δωδεκάλογο* χωρὶς τὸν Παλαμᾶ, οὔτε τὸν Παλαμᾶ χωρὶς τὸ *Δωδεκάλογο*. Ἐνῶ μιὰ ἐλληνικὴ ἠθογραφία εἶναι συνήθως τόσο ἀντικειμενική, δηλαδὴ στερεῖται σὲ τέτοιο σημεῖο ἀπὸ τὸν παλμὸ μιᾶς ἀτομικότητος, ὥστε σχεδὸν τίποτα δὲν τὴν συνδέει μὲ τὸν ἄνθρωπο ποὺ τυπώνει τὸ ὄνομά του στὸ ξώφυλλο. Δὲν ἦταν ἀπαραίτητο νὰ εἶναι αὐτός. Μποροῦσε νὰ εἶναι κι ὁ Πέτρος, ὁ Παῦλος, ὁ Ἀλέκος.

Δὲν ἔλειψε ἀπλῶς ἡ ξεχωριστὴ ἀτομικότητα ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες ἠθογράφους. Τοὺς ἔλειψαν ὁλότελα τὰ ἀνώτερα συναισθήματα, ἡ ἀνάγκη νὰ ὑψωθοῦν ἀπάνω ἀπὸ τοὺς τριγυρινοὺς τους κι ἀπὸ τὴν καθημερινὴν ρουτίναν καὶ νὰ συλλάβουν μέσ' στὴν ψυχὴ τους καὶ μέσ' στὸ ἔργο τους ἓνα ἀνώτερο δράμα τῆς ζωῆς. Δὲν μπόρεσαν νὰ αἰσθανθοῦν ὑψηλά. Δὲ φαίνονται ἄλλωστε καὶ νὰ τὸ ἐπιδίωξαν. Τουναντίον, νομίζει κανεὶς ὅτι ἀγάπησαν μὲ τὴν καρδιά τους τὴν ρουτίναν καὶ τὴ μετριότητα ποὺ ὑπῆρξαν τὰ μόνον ἀντικείμενα τῆς μελέτης τους. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο (κι αὐτὸ νομίζω φανερῶνει πάρα πολὺ) καὶ πρέπει νὰ τονιστεῖ ἰδιαίτερα) ὅτι στὰ ἔργα τους περιγράφουν μονάχα μικροὺς ἀνθρώπους, ταπεινοὺς στὴν ψυχὴ, στὸ πνεῦμα, στὴ ζωὴ, ἄθλιες ὑπάρξεις χωρὶς κανένα βάθος, καμμιὰ ὁμορφιά, καμμιὰ δύναμη. Δὲν ἔχουν ὄρεξη, κ' ἴσως δὲν τολμοῦν νὰ γράψουν

τῇ ζωῇ ἐνὸς ἀνθρώπου πού αἰσθάνεται ὑψηλά, πού σκέπτεται βαθιά, πού ζεῖ ἐντατικά. Ἄς μὴ μᾶς ποῦν ὅτι τοὺς ἀδίκησε τὸ περιβάλλον τῆς ταπεινῆς προπολεμικῆς Ἑλλάδας, πού δὲν μπορούσε νὰ τοὺς προσφέρει ὑλικὸ γιὰ ἀνώτερα ἔργα. Τὸ ὑλικὸ αὐτὸ δὲ βρίσκεται στὸ περιβάλλον, ἀλλὰ στὴν ψυχὴ τοῦ δημιουργοῦ. Κι ἂν ἀκόμα ὑποθεθεῖ πὼς ἓνας συγγραφέας δὲν μπορεί νὰ δουλέψει χωρὶς ζωντανὰ πρότυπα, θὰ ἀπαντήσουμε ὅτι καὶ μέσ' στὸ πιὸ ταπεινὸ περιβάλλον ἡ ἀνθρωπότητα γεννᾷ κάθε μέρα μεγάλες ψυχὲς ἱκανὲς νὰ ἐμπνεύσουν μεγάλα ἔργα. Ἀπ' αὐτὴν τὴν ἀποψη τὸ πιὸ καθυστερημένο χωριὸ τῶν ἐλληνικῶν βουνῶν δὲν εἶναι καθόλου κατώτερο ἀπὸ τὶς πιὸ ἐκλεπτισμένες συνοικίες τοῦ Παρισιοῦ ἢ τῆς Λόντρας, γιατί ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ εἶναι κατὰ βάθος ἡ ἴδια παντοῦ καὶ πάντα, καὶ τὸ ἐξωτερικὸ λοῦστρο προκαλεῖ σ' αὐτὴν μονάχα ἐπιφανειακὲς μεταβολές. Στὸ Πικκαντίλλυ, στὴν Ἑτουάλ, στὶς κορυφές τῆς Ρούμελης, στὰ πιὸ λησμονημένα νησιά τοῦ Αἰγαίου, κάτω ἀπὸ τὴν ποικιλία τῶν ἡθῶν καὶ τῶν νοοτροπιῶν, ὁ Ἄνθρωπος μὲ τὶς ἴδιες ἀσκήμιες, τὶς ἴδιες μικρότητες, τὶς ἴδιες μεγαλοπρέπειες. Τὸ περιβάλλον ὅπου γεννήθηκαν καὶ ἔζησαν ὁ Ντοστογιέβσκυ, ὁ Τολστόη, ὁ Ἴψεν, δὲ φαίνεται νὰ ἦταν ἀνώτερο ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα τοῦ περασμένου αἰῶνα κ' ἦταν ἀσφαλῶς κατώτερο ἀπὸ τὸ σημερινὸ περιβάλλον μας καὶ στὴ μόρφωση καὶ στὰ ἥθη. Ἀλλὰ οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ μπορούσαν νὰ ἀνακαλύπτουν τριγύρω τους τὶς μεγάλες ψυχὲς καὶ νὰ τὶς καταλαβαίνουν, μπορούσαν νὰ ζωντανεύουν μεγάλες ψυχὲς μέσ' στὰ ἔργα τους, γιατί ἦταν κι αὐτοὶ μεγάλες ψυχές.

Καὶ σ' αὐτὴν ἀκόμα τὴν ἀπλὴ ἀντιγραφὴ τῆς μέτριας πραγματικότητος μήπως οἱ Ἕλληνες ἡθογράφοι κουνιοῦνται ἐλεύθερα; Κυριολεκτικὰ τσαλαβουτοῦν. Ἡ ἔλλειψη δυνατῆς διορατικότητος φαίνεται στὸ ὕφος τους. Ἐναξ συγγραφέας πού κοιτάζει τὴν ζωὴ κατ' εὐθείαν στὴν οὐσία τῆς γράφει μιὰ πρόζα λιτὴ καὶ ἐκφραστική. Ἐπιδιώκει νὰ ἀποδώσει τὴν οὐσία καὶ τὸ ἰδανικὸ του εἶναι νὰ μὴ μεταχειριστεῖ οὔτε μιὰ ἀχρηστὴ λέξη. Ἰδανικὸ ἀπραγματοποίητο βέβαια. Μὰ ὁ καλὸς πεζογράφος τείνει ὅσο μπορεί περισσότερον πρὸς τὴν πραγματοποίηση αὐτοῦ τοῦ ἰδανικοῦ, καταβάλλει μιὰ εὐσυνείδητη προσπάθεια γιὰ νὰ τὸ φτάσει. Πετᾷ ἀπὸ πάνω του ὅλα τὰ περιττὰ φορτία ρητορισμοῦ καὶ συναισθηματισμοῦ πού φέρνει πολὺ συχνά, ἰδίως στοὺς νέους, τὸ πρῶτο κύμα τῆς ἐμπνευσης. Σβήνει καὶ σκίζει ἀλύπητα. Ξαναγράφει τὸ ἔργο του ἀρκετὲς φορὲς πρὶν τὸ παραδώσει

στὸν τυπογράφο. Διατηρεῖ μονάχα τὸ ἀπαραίτητο ὑλικό, συμπυκνωμένο σ' ἓνα ὕφος πού ἐπιβάλλεται στὸν ἀναγνώστη ὄχι μὲ τεχνάσματα ἀλλὰ μὲ τὴν οὐσία πού περιέχει καὶ μὲ τὴν ἐκφραστικότητα του. Δὲν ἐπιτρέπει στὸν ἑαυτὸ του νὰ γράφει οὔτε μιὰ σελίδα ἂν δὲν πεισθεῖ πὼς ἔχει κάτι νὰ πεῖ. Κι ἓνας συγγραφέας πού ἔχει κάτι νὰ πεῖ δὲν χάνεται μέσ' στὶς φράσεις του καὶ δὲν τὶς ἀφήνει νὰ κυλιστοῦν σὲ φλυαρίες καὶ ἀκαλαισθησίες. Εἶναι ἀρκετὰ ὀξυδερκὲς ὥστε νὰ μπορεί νὰ τὶς κυβερνήσει, κι ἔχει ἄλλωστε κάθε συμφέρον νὰ τὶς κυβερνήσει γιατί ἂν τὶς ἀφήσει νὰ ἀπλωθοῦν ἀνενόχλητες, ὅπως θέλουν αὐτές, εἶναι ἱκανὲς νὰ σκεπάσουν καὶ νὰ νοθεύσουν τὴ σκέψη του κ' ἴσως νὰ τὴν πνίξουν. Τὸ ὕφος τῶν Ἑλλήνων πεζογράφων εἶναι συνήθως ἓνα ὕφος μυωπικόν. Περιπλανιοῦνται γύρω ἀπὸ τὰ πράματα χωρὶς νὰ κατορθώνουν νὰ τὰ συλλάβουν. Οἱ φράσεις τους κάνουν ὅ,τι θέλουν. Δὲν ἔχουν ἀρχηγό. Ἀχρωμες καὶ ἄξεστες στριφογυρίζουν στὴν τύχη χωρὶς νὰ ἐκφράζουν καμμιὰ ἀληθινὴ οὐσία. Οἱ συγγραφεῖς μας σὲ κάθε στιγμή μπερδεύουν τὰ πόδια τους μέσ' στοὺς μακαρονισμούς τους καὶ χάνουν τὸ δρόμο τους. Παραδέρνουν σάν ἀνεμοδαρμένοι στὴν ἐπιφάνεια τῆς ζωῆς χωρὶς νὰ ὑποπτεύονται πὼς ὑπάρχει καὶ κάτι ἄλλο πιὸ βαθιά. Γιὰ νὰ ἔχετε μιὰ πλέρια εἰκόνα τῆς κατάστασης τοῦ *στυλ* σήμερα στὴν Ἑλλάδα, προσθέσετε καὶ τὴν ἐκζητημένη χυδαίότητα πολλῶν ἀφελῶν ἀνθρώπων πού νομίζουν ὅτι γράφουν πιὸ ἀληθινὰ καὶ πιὸ δυνατὰ ἐπειδὴ γράφουν βρώμικα. (Μιλῶ γιὰ τὸ ὕφος τῆς λογοτεχνικῆς πεζογραφίας μας, πού ὄχι μόνο δὲν προοδεύει καθόλου, μὰ τουναντίον ἔπεσε πολὺ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ψυχάρη καὶ τοῦ Ροῖδη ὡς σήμερα. Ἐξῶ ἀπὸ τὴ λογοτεχνία ἡ κατάσταση εἶναι ἀκόμα χειρότερη. Τὸ πανεπιστημιακὸ καὶ ἀκαδημαϊκὸ ὕφος δὲν εἶναι μυωπικὸ ἀλλὰ τυφλό. Πλημμύρα περιττῶν λέξεων, τερατώδης φρασεολογία, καταθλιπτικὰ ἀναμασήματα, χωρὶς τὴν παραμικρὴ ὑποψία συγγραφικῆς πειθαρχίας καὶ γούστου. Γιὰ τὸ ὕφος τῆς δημοσιογραφικῆς ἀρθρογραφίας καὶ τῶν πολιτικῶν ἀγορεύσεων δὲν ἐπιτρέπεται βέβαια νὰ γίνεται λόγος στὰ σοβαρά).

Ἐλειψε ἀπὸ τοὺς ἡθογράφους μας καὶ κάθε πνευματικὴ ἀνησυχία, κάθε ἀναζήτησις. Δὲν εἶναι δυνατό νὰ μὴν ξαναθυμηθῶ ἐδῶ τὸ *Δωδεκάλογο*, τὸ πιὸ οὐσιαστικὸ ἔργο πού ἔδωσε ὡς σήμερα ἡ Νέα Ἑλλάδα, τὸ ἔργο πού περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο μᾶς κάνει νὰ σκεφθοῦμε. Τὸ μεγάλο αὐτὸ ποίημα, ἀνέλιπτο στὸ φτωχὸ τόπο μας,

πού προκάλεσε τὰ πιό ποικίλα σχόλια, δὲν ἔχει ἐπιβάλει ἀκόμα στοὺς μελετητές του τὴν ἀληθινὴ φυσιογνωμία του πού κρύβεται κάτω ἀπὸ τὸν ἔθνικὸ καὶ παραμυθένιο μανδύα του. Γιὰ τοὺς περισσότερους ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἓνας *Λωδεκάλογος τῆς Ρωμιοσύνης*, κ' ἴσως παρασύρει τοὺς κριτικούς, σὲ μιὰ τέτοια ἀντίληψη αὐτοῦ τοῦ ἔργου, ἢ ρητορικὴ καὶ πομπώδης ἐκείνη *Φλογέρα* πού φοβοῦμαι ὅτι δὲ θὰ ξεφύγει τὴν καταδίκη τοῦ χρόνου. Ὁ *Λωδεκάλογος τοῦ Γίφτοι* εἶναι κατὰ βάθος τὸ δράμα μιᾶς βασανισμένης σκέψης πού γυρεύει τὸν ἑαυτὸ της. Νομίζει ἴσως ὅτι τὸν βρίσκει μὰ αἰσθανόμεστε, παρακολουθώντας τὴν ἀγωνιώδη ἀναζήτησή της, πὼς τῆς εἶναι ἀδύνατο νὰ σταματήσει κάπου γιὰ πάντα. Καμμιὰ στάση ἐμπρὸς στὴ ζωὴ δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ικανοποιήσει γιατί τὴν ἐμποδίζει νὰ ἀπολαύσει τὶς διαφορετικὲς στάσεις. Αὐτὴ ἡ πνευματικὴ αὐτοβιογραφία τοῦ ποιητῆ, ἂν δὲν ἦταν ἓνα ξεχειλισμα λυρισμοῦ, θὰ μπορούσε νὰ λέγεται ἓνα δοκίμιο πνευματικῆς ἀνησυχίας. Τέτοια πού εἶναι, παρὰ τὶς ὑπερβολὲς τοῦ ὕψους πού τὴν ἀδικοῦν συχνά, μπαίνει στὸν ἐσωτερικὸ ἄνθρωπο βαθύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλο νεοελληνικὸ ἔργο καὶ ἐξερευνᾷ κόσμους πού οἱ ἡθογράφοι δὲν ὑποπτεύθηκαν ποτὲ τὴν ὑπαρξή τους¹. Εἶναι μεγάλο δυστύχημα γι' αὐτοὺς τοὺς συγγραφεῖς ἡ παρουσία τοῦ Παλαμᾶ στὴν ἐποχὴ τους. Ἡ σύγκριση τοὺς καταστρέφει. Ὅταν τοὺς βλέπουμε πλάι του μᾶς δίνουν

1. Ὁ Κωστής Παλαμᾶς σχολιάζεται συχνά μὲ ἑλληνικὴ ἐπιπολαιότητα καὶ βαλκανικὴ ἀπρέπεια. Εἶναι δείγμα μεγάλης αἰσθητικῆς ἀνάπτυξης καὶ πολὺ ἐκλεπτισμένου γούστου τὸ νὰ λέει κανεὶς πὼς ὁ Παλαμᾶς δὲν ξέρει νὰ κάνει στίχους. Ὅσο γιὰ τὸν πλοῦτο τῆς ψυχῆς του, γιὰ τὴ βαθύτητα τῆς σκέψης του, γιὰ τὴ δύναμη τῆς πνοῆς του, γιὰ τὴν ὑπεροχὴ τῆς ἀτομικότητός του — κοροφῆξαλα ὅλα αὐτά. Ὁ παραμικρὸς καλαμαράς τὰ σβήνει ὅλα μὲ μιὰ μονοκοντυλιά καὶ μιὰ εὐφυολογία. Δημιουργήθηκε γύρω ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ μιὰ ἀτμόσφαιρα ἐπιπόλαιης ἁρνησης, ἀλλὰ καὶ ἐπιπόλαιου θαυμασμοῦ, πού ἀσφαλῶς δυσκόλεψε πολὺ τὴν ἐργασία του καὶ σήμερα δυσκολεύει τὴ μελέτη τοῦ ἔργου του. Τώρα πού ἄρχισε καὶ τὸ Κράτος νὰ τὸν ἐχτιμᾷ (αὐτὴ ἴσως ἦταν ἡ μεγαλύτερη ἀτυχία τοῦ στυδίου του) ὁ ἐπιπόλαιος θαυμασμὸς ἐνισχύεται ἀπὸ ὅλη τὴν ἐπιπολαιότητα τῶν ἐπισήμων ἀγορεύσεων καὶ τῶν ἀκαδημαϊκῶν τελετῶν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἡ ἐπιπόλαιη ἁρνησιμὴ μεταβάλλεται σὲ σνομπισμό καὶ παίρνει τὶς διαστάσεις μιᾶς μόδας. Ἐνῶς ἀληθινὸς δημιουργὸς θὰ ὑποφέρει βέβαια πολὺ ὅταν εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ζεῖ ἀνάμεσα σὲ ἀνθρώπους πού τὸν χειροκροτοῦν ἢ τὸν χτυποῦν χωρὶς νὰ εἶναι ικανοὶ νὰ τὸν καταλάβουν. Ὑπάρχουν ὁμῶς ἐλπίδες ὅτι οἱ αὐριανοί, πιὸ ὥριμοι καὶ πιὸ καλλιεργημένοι ἀπὸ τοὺς χτεσινούς, μὲ πλατύτερους ὀρίζοντες καὶ βαθύτερη ἀντίληψη τῆς ζωῆς καὶ τῆς τέχνης, θὰ καταλάβουν τὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ καλύτερα καὶ θὰ τὸ κρίνουν μὲ τὴ σοβαρότητα πού τοῦ ἀρμόζει.

τὴν ἐντύπωση ὅτι εἶναι, ὅπως εἶπα ἤδη, ἀπλοὶ διασκεδαστές, πού διηγοῦνται εὐκολες ἱστορίες γιὰ νὰ περάσει ἡ ὥρα. Ἡ σκέψη τους, χωρὶς καμμιὰ βαθύτερη καλλιέργεια καὶ καμμιὰ ἀνησυχία, μένει στάσιμη ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη ὡς σήμερα μέσ' στὰ πνευματικὰ σύνορα τῆς Παλιᾶς Ἀθήνας. Ἡ μόνη πρόοδος στὴν πνευματικὴ ζωὴ τους ἦταν ὁ μαρξισμός, δηλαδή μιὰ νέα στασιμότητα. Κανένας τους δὲν αἰσθάνθηκε τὴν ἀνάγκη νὰ εὐρύνει ἀληθινὰ τοὺς ὀρίζοντές του, νὰ βάλει τὴ σκέψη του σὲ κίνηση.

Ὅταν ἔδωσα στὴν ἑλληνικὴ ἡθογραφία τὸν τίτλο τῆς φωτογραφικῆς σχολῆς δὲ θέλησα νὰ πῶ ὅτι τῆς λείπει ἡ «ψυχολογία». Πρέπει νὰ διασαφηνιστεῖ αὐτὸ τὸ σημεῖο γιατί ἡ λέξη ψυχολογία εἶναι στὴ λογοτεχνία ἀπὸ κείνες τὶς λέξεις πού προκαλοῦν τὶς μεγαλύτερες παρεξηγήσεις. Ἡ ψυχολογία τῶν Ἑλλήνων ἡθογράφων εἶναι ἡ ψυχολογία τῆς κοινῆς διορατικότητας καὶ τῆς κοινῆς λογικῆς, ἡ ψυχολογία πού κάνει ὅλος ὁ κόσμος κάθε μέρα παντοῦ. Κοιτάζουν τοὺς ἀνθρώπους ἀπ' ἔξω καὶ τοὺς κατατάσσουν ἐκ πρώτης ὄψεως σὲ μιὰ συμβατικὴ κατηγορία: ὁ καλὸς, ὁ κακὸς, ὁ σχολαστικὸς, ὁ τεμπέλης, ἡ ἐγκαταλελειμμένη, ἡ ζουλιάρια κτλ. Ἀπ' ἐκεῖ καὶ πέρα ὅλη ἡ προσπάθειά τους εἶναι νὰ δικαιολογήσουν αὐτὴν τὴν κατάταξη, νὰ πείσουν τὸν ἀναγνώστη ὅτι ὁ ἄνθρωπος πού τοῦ παρουσίασαν ὡς ἐγωιστὴ ἢ ὡς γενναιοδωρο εἶναι πράγματι ἐγωιστὴς ἢ γενναιοδωρος. Δὲν κάνουν ἄλλο τίποτα παρὰ νὰ βάζουν στὸ στόμα του τὰ συμβατικὰ λόγια καὶ νὰ τοῦ δανείζουν τὶς συμβατικὲς κινήσεις τοῦ ἐγωισμοῦ ἢ τῆς γενναιοδωρίας. Τέτοια πρόσωπα εἶναι ἀπλὲς μαριονέτες, πού ἐπαναλαμβάνουν μηχανικὰ ἓνα συμβατικὸ ρόλο. Ὁ προορισμὸς τους εἶναι νὰ πείσουν τοὺς ἀνθρώπους πού σκέπτονται ἀπλᾶ ὅτι πράγματι ἡ ζωὴ εἶναι ἀπλή. Θὰ παρατηρήσατε στὸ θέατρο πόσο εὐχαριστιέται τὸ κοινὸ ὅταν ὁ ἡθοποιὸς λέει τὰ λόγια πού ὅλοι περίμεναν νὰ ἀκούσουν. Τὸ κοινὸ κατατάσσει ἀπὸ τὴν πρώτη πράξη τὰ πρόσωπα τοῦ δράματος σὲ μιὰ συμβατικὴ κατηγορία καὶ χαίρεται νὰ βλέπει πὼς ὁ συγγραφέας τιμᾷ τὴ διορατικότητα τῶν ἀκροατῶν του. Τουναντίο, τὸ κοινὸ ἐνοχλεῖται ὅταν ὁ συγγραφέας διαψεύδει τὶς προβλέψεις του καὶ ὁδηγεῖ τὰ πρόσωπα σὲ ἀπροσδόκητες ψυχικὲς καταστάσεις.

Ἐξὸν ἀπ' αὐτὴν τὴν ψυχολογία τοῦ ὑπερώου ὑπάρχει κι ἓνα ἄλλο εἶδος συμβατικῆς ψυχολογίας πού μπορούμε νὰ τὴν ὀνομάσουμε πανεπιστημιακή. Αὐτὴ προϋποθέτει βέβαια ἀναπτυγμένους

συγγραφείς μὰ δὲν προσθέτει τίποτα στὴν καλλιτεχνικὴ ἀξία τοῦ ἔργου. Οἱ συγγραφεῖς τῆς πανεπιστημιακῆς ψυχολογίας, μορφωμένοι ἐπιστημονικά, ἐφαρμόζουν στὸ ἔργο τους ὀρισμένους ἀντικειμενικούς ψυχολογικούς κανόνες πού τοὺς θεωροῦν ἀποδειγμένους ἐκ τῶν προτέρων. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔχουν ἀληθινὴ ἀξία αὐτοὶ οἱ κανόνες. Τὸ ἔργο ὅμως μένει συμβατικὸ γιὰ τὸ συγγραφέα, προσηλωμένος στοὺς ἀντικειμενικούς κανόνες πού ἐφαρμόζει, δὲν κατορθώνει νὰ δώσει στὰ πρόσωπά του μιὰ ἰδιαίτερη ζωὴ. Ἐκθέτει μιὰ ψυχολογικὴ θέση, καλὴ ἢ κακὴ, ἀλλὰ δὲν κάνει ἔργο ζωντανὸ μὲ δική του φυσιογνωμία καὶ δικό του παλμό. Τὰ πρόσωπά του εἶναι θεωρητικὲς μαριονέττες χωρὶς αὐθυπαρξία. — Ἐξ ἴσου συμβατικὴ εἶναι κ' ἡ ψυχολογία τῶν μαρξιστῶν λογοτεχνῶν. Αὐτοὶ κατατάσσουν τὰ πρόσωπά τους σὲ συμβατικὲς ταξικὲς κατηγορίες: ἀστός, ἐργάτης, ἀγρότης, ἐργαζόμενη γυναῖκα, πόρνη, κτλ. Τὰ πρόσωπα αὐτὰ ἔχουν ἰδιαίτερη ἀτομικότητα ὅση κι ὁ ἀφαιρεμένος Homo Oeconomicus τῶν παλιῶν οἰκονομολόγων. Εἶναι ἀπλὲς ταξικὲς μονάδες χωρὶς αὐθυπαρξία. Οἱ μαρξιστὲς λογοτέχνες, πού γράφουν πάντα ἀπάνω σὲ μιὰ ἀσάλευτη κοινωνιολογικὴ θέση, πού τὴ θεωροῦν ἀποδειγμένη ἐκ τῶν προτέρων, κάνουν ταυτόχρονα πανεπιστημιακὴ ψυχολογία καὶ ψυχολογία τοῦ ὑπερώου.

Ἡ ψυχολογία τοῦ δημιουργοῦ, τοῦ ἀληθινοῦ δραματουργοῦ, τοῦ ἀληθινοῦ μυθιστοριογράφου, εἶναι ἡ δημιουργία ζωντανῶν ἀνθρώπων. Αὐτὸ ἀρκεῖ. Ἀλλὰ αὐτό, πού φαίνεται σὲ πολὺ κόσμον μιὰ ἐλαφριά ἐργασία, προϋποθέτει μιὰ ἐξαιρετικὴ δύναμη τῆς ψυχῆς, πού ἐλάχιστοι τὴ διαθέτουν. Ὅλοι μας μποροῦμε νὰ ἀναπτύξουμε θεωρίες, ἂν λάβουμε τὸν κόπο νὰ μελετήσουμε. Εἶναι ζήτημα ἐπιμέλειας καὶ σπουδῶν. Ἐνῶ ἡ ἰκανότητα τῆς δημιουργίας ἀνθρώπων εἶναι δῶρο τῶν θεῶν. Κ' οἱ θεοί, ὅπως ξέρετε, εἶναι φιλάργυροι καὶ δὲ χαρίζουν τὰ δῶρα τους συχνά. Ὁ συγγραφέας πού δὲν κατορθώνει νὰ ἐμφυσήσῃ στὰ πρόσωπά του τὴν πνοὴ τῆς ἰδιαίτερης ζωῆς, τὸν παλμό τῆς ἰδιαίτερης ἀτομικότητος, δὲν κατορθώνει τίποτα. Παρ' ὅλες τὶς γνώσεις πού μπορεῖ νὰ ἐπιδείξει, παρ' ὅλα τὰ παιχνίδια τῆς πέννας του καὶ παρ' ὅλες τὶς ἀκροβασίες τοῦ πνεύματός του, τὸ ἔργο του θὰ εἶναι κούφιο μυθιστόρημα ἢ κούφιο δρᾶμα, καὶ δὲ θὰ τὸ σώσει βέβαια ἡ ἐπικουρία ἐνὸς θεωρητικοῦ συστήματος. Ἡ παράταξη θεωριῶν δὲν προσθέτει ἀπολύτως τίποτα σ' ἓνα ἔργο τέχνης, τουναντίον καταπιέζει τὴ δημιουργικὴ διάθεση τοῦ συγγρα-

φέα, ἂν ὑπάρχει τέτοια διάθεση, καὶ συχνά τὴν ἐξολοθρεῖ ἐντελῶς. Ὅταν θέλει κανεὶς νὰ ὑποστηρίξῃ μιὰ θεωρία, ψυχολογικὴ, κοινωνιολογικὴ ἢ ὅποιαδήποτε ἄλλη, τὸ καλὺτερο πού ἔχει νὰ κάνει εἶναι νὰ γράψῃ μιὰ θεωρητικὴ διατριβὴ ἢ (ἀνάλογα μὲ τὶς ἰκανότητές του καὶ τὶς περιστάσεις) ἓνα προπαγανδιστικὸ φυλλάδιο, μιὰ σειρὰ ἄρθρα. Ἄς μὴ νοθεύῃ ὅμως τὴν τέχνη κι ἂς μὴ τὴν καταθλίβῃ μὲ παρασιτικὰ βάρη, πού τὴν ἐμποδίζουν νὰ πετάξῃ. Ὁ καλλιτέχνης μπορεῖ νὰ τρέφῃ τὸ πνεῦμα του μὲ ἐπιστημονικὰ βιβλία (κ' εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ἓνας λογοτέχνης τῆς ἐποχῆς μας πρέπει νὰ ἔχει πολὺ γερὴ μόρφωση) ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ θρέψῃ τὴν τέχνη μὲ θεωρητικὸ ὕλικό — πολὺ λιγώτερο μὲ κακοχωνεμένο θεωρητικὸ ὕλικό, ὅπως συμβαίνει στὴν Ἑλλάδα, χώρα τῆς ἡμιμάθειας. Ἡ τέχνη δὲν εἶναι λογικὴ κατασκευὴ, συλλογισμός, ἐπιχειρηματολογία. Εἶναι ψυχὴ πρὸ παντός. Ὅταν λείπει ἡ ψυχὴ τὰ ἄλλα ὅλα δὲν ἐκφράζουν τίποτα.

Αὐτὴν τὴ δημιουργικὴ ψυχολογία, τὴ μόνη πού ἀνήκει στὸν κόσμο τῆς τέχνης, δὲν τὴ βρίσκουμε στοὺς Ἑλληνες ἡθογράφους. Κανένας τους δὲν κατάρθωσε νὰ δημιουργήσῃ ἀνθρώπους. Ὁ κ. Φῶτος Πολίτης, σ' ἓνα ἄρθρο τοῦ 1928, καταδικάζοντας κι αὐτὸς γενικὰ τὴν ἐλληνικὴ ἡθογραφία γιὰ τὴν ἑλλειψὴ «ιδανισμοῦ» πού τὴ χαρακτηρίζει, κάνει μιὰ ἐξαίρεση γιὰ τὸν *Κατάδικον* τοῦ Θεοτόκη καὶ ὑποστηρίζει πὼς ὁ Τουρκόγιαννος εἶναι τὸ μόνο πρόσωπο τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων πού ἀπόχτησε ἀξία «ιδανικοῦ τύπου». Νομίζω πὼς εἶναι δίκαιο νὰ γίνετα μιὰ ἐξαίρεση γιὰ τὸ Θεοτόκη, καὶ τὴν κάνω αὐτὴν τὴν ἐξαίρεση πρόθυμα, δὲν πρέπει ὅμως νὰ υπερβάλλουμε τὴ σημασία του. Ὁ συγγραφέας τοῦ *Κατάδικου* φαίνεται νὰ αἰσθάνθηκε τὸ μυθιστόρημα σὰν ἀληθινὸς δημιουργός, καὶ κόντεψε νὰ συλλάβῃ τύπους περισσότερους ἀπὸ ἓναν, μὰ τοῦ ξέφυγαν ἀπὸ τὰ χέρια. Δὲν κατάρθωσε νὰ λυτρωθῇ ἀπὸ τὰ δεσμά τοῦ νατουραλισμοῦ καὶ νὰ ὀλοκληρώσῃ τὸν ἑαυτό του. Ἡ σχολὴ αὐτὴ, στὴν ὁποία ὑποτάχθηκε ἐντελῶς, στένεψε τοὺς ὀρίζοντες του, ἐξουδετέρωσε τὴν πρωτοβουλία του κ' ἴσως κατὰστρεψε πολλὰς νέες πιθανότητες πού ἔφερνε μέσα του. Ὁ Θεοτόκης ἔμεινε ἀσυμπλήρωτος ὅπως κι ὁ Τουρκόγιαννός του. Ἀπὸ τὸ συγγραφέα αὐτόν, πού εἶχε ὅλα τὰ προσόντα ἐνὸς δυνατοῦ συγγραφέα, κι ἀπὸ τοὺς ἡρώες του, πού εἶχαν ὅλες τὶς προϋποθέσεις ζωντανῶν λογοτεχνικῶν ἡρώων, καὶ κάποτε ἀληθινῶν τύπων, ἔλειψε τὴν τελευταία στιγμή ἡ

πνοή της ποίησης και δέν μπόρεσαν νά ύψωθουν στο επίπεδο της ανώτερης λογοτεχνίας. Δέν ύπάρχει άκόμα κανένας άληθινός τύπος στά νεοελληνικά γράμματα. Μονάχα τό θέατρο τοῦ Καραγκιόζη, σ' ένα επίπεδο βέβαια πολύ κατώτερο από τό επίπεδο της τέχνης, δημιούργησε μερικούς χαριτωμένους γελοιογραφικούς τύπους σάν τόν Ταρταρίνο τοῦ Ἀλφόνσου Ντουντέ καί κάποιους δημοφιλείς ήρωες τοῦ Ντίκενς. Μὲ τόν Καραγκιόζη, τὸ Κολιτήρι, τὸν Μπάριμπα Γιῶργο, τὸ Νιόνιο καί τοὺς ἄλλους, ἕνας καλλιτέχνης προικισμένος μὲ χιούμορ μπορεῖ νά φτιάσει πολὺ ὡραῖα πράματα. Πρὸς τὸ παρὸν ὅμως δέν ἀνήκουν στὴν τέχνη καὶ δέν μπορούμε νά τοὺς λάβουμε ὑπ' ὄψη στά σοβαρά. Ὁ Σουρής, ἂν ἦταν καλλιτέχνης, θὰ ἔκανε κάτι καλὸ μὲ τὸ Φασουλή του, καὶ ἰδίως μὲ τὸν ἀνώνυμο Ρωμιό, ἴσως κάτι ἀνάλογο μὲ τὸ φαρμακοποιὸ Ὁμαί τοῦ Φλωμπέρ, μιὰ γελοιογραφία ἐνὸς πολιτικοῦ ἐθνικοῦ χαρακτήρα. Δυστυχῶς δέν ἦταν παρὰ ἕνας στιχοπλόκος ἐφημεριδογράφος χωρὶς τάλαντο οὔτε ἀληθινὸ πνεῦμα. Ἀγκάλιασε τὸν ἀνώνυμο Ρωμιό ἐνστικτωδῶς μὰ δέν μπόρεσε νά μᾶς ἀφήσει οὔτε μιὰ ἐνδιαφέρουσα παρατήρηση. Ἄν ὑπῆρχε ἕνας ἀληθινὸς τύπος στά νεοελληνικά γράμματα θὰ τὸν συναντούσαμε παντοῦ, ἀκόμα καὶ στίς ἐφημερίδες, ἀκόμα καὶ στίς κουβέντες τοῦ πεζοδρομίου, ὅπως συναντᾷ κανεὶς παντοῦ τὴν Ἄννα Καρενίνα, τὴν Ἑμμα Μποβαρύ, τὸ Ζουλιέν Σορέλ, τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας Καραμάζωφ. Ὁ λογοτεχνικὸς τύπος ἔχει τοῦτο τὸ χαρακτηριστικό, ὅτι πολιτογραφεῖται στὴν καθημερινὴ ζωὴ, χωρὶς ὥστόσο νά προέρχεται ἀπ' αὐτήν. Γίνεται χιτῆμα κοινό. Ἀπειροὶ ἄνθρωποι τὸν ἀναφέρουν κάθε μέρα, πού δὲ διάβασαν ποτὲ τὴν ἱστορία του. Ζεῖ, ὅχι τὴ ζωὴ τῶν βιβλιοθηκῶν, ἀλλὰ τὴ ζωὴ τοῦ πλήθους. Μιλοῦμε γι' αὐτόν, ὅχι ὅπως μιλοῦμε γιὰ ἕνα βιβλίον, ἀλλὰ ὅπως μιλοῦμε γιὰ ἕνα ἄνθρωπον μὲ σάρκα καὶ ὀστά, πού τὸν εἶδαμε, πού τὸν ἀγγίσαμε, πού κουβεντιάσαμε μαζί του καὶ ἀκούσαμε τὰ μυστικά του. Δέν εἶναι σύμβολο παρ' ὅλα ὅσα κι ἂν λέγονται καὶ δέν ἔχει καμμιά σχέση μὲ τὸν κόσμον τῶν συμβόλων. Εἶναι, θὰ ἔλεγα, μιὰ *συμπύκνωση καὶ ὑπερένταση ζωικῶν δυνάμεων*. Ὁδηγεῖ στά ἄκρα ὀρισμένες τάσεις μας, ἢ τάσεις τῶν τριγυρινῶν μας. Τὶς ἐξαντλεῖ κάποτε τελειωτικά καὶ τὸ ὄνομά του ἀποχτᾷ τὴν ἀξία τοῦ ἀπολύτου: Δὸν Κιχῶτος, Ἰάγος, Ταρτοῦφος. Συχνὰ εἶναι ἀπίθανος, ἀφύσικος, δηλαδὴ ξεπερνᾷ τὴν κοινὴ ἀντίληψη τῆς ζωῆς, πιὸ ἀληθινὸς ὥστόσο ἀπὸ τοὺς ἀληθινούς ἀνθρώπους, γιατί ἡ μεγάλῃ μάζα τῶν ἀνθρώπων

κουνιέται στὴν ἐπιφάνεια τῆς ζωῆς, ἐνῶ αὐτὸς ἀγγίζει τὰ βάθη. Βρίσκουμε σ' αὐτὸν ὀρισμένες πιθανότητές μας, ἢ πιθανότητες τῶν τριγυρινῶν μας, πραγματοποιημένες — πιθανότητες πού ἴσως τίς ἀγνοούσαμε καὶ πού μᾶς τίς ἀποκαλύπτει αὐτός. Τὸν ἀγαποῦμε γιατί μᾶς βοηθεῖ νά γνωρίσουμε τὸν ἑαυτό μας, γιατί συνάμα μᾶς βγάζει ἀπὸ τὴ ρουτίνα μας καὶ μᾶς κάνει νά αἰσθανθοῦμε κάτι πιὸ βαθύ. Στὴν ἐλληνικὴ ἠθογραφία, ὅχι μόνο δὲ συναντοῦμε τέτοιους ἀνώτερους τύπους, ἀλλὰ οὔτε καν ἁπλοὺς ζωντανούς ἀνθρώπους, ὄντα μὲ μιὰ ψυχὴ, μ' ἕναν ἐγκέφαλον, μὲ μιὰ μορφὴ πού ἐπιβάλλεται στὴ φαντασία μας, μὲ αἰσθήσεις, μὲ νεῦρα, γυναικὲς καὶ ἄντρες πού ἀγαποῦν, πού μισοῦν, πού ἀπολαμβάνουν, πού ὑποφέρουν, πού σκέπτονται, πού ζοῦν ἀληθινὰ, καὶ ὅχι συμβατικά. Πού ἐμφανίζονται μπροστὰ μας γιὰ νά ζήσουν, ἁπλῶς καὶ μόνο γιὰ νά ζήσουν, γιὰ νά μᾶς μεταδώσουν τὸν ἱλιγγο τῆς ζωῆς, γιὰ νά μᾶς κάνουν νά αἰσθανθοῦμε τὴ φαντασμαγορίαν τῆς ζωῆς, καὶ ὅχι γιὰ νά ἐξυπηρετήσουν, μὲ θυσία τῆς ἀτομικότητάς τους, ἀκαδημαϊκὲς θεωρίες ἢ συγγραφικὲς καὶ σκηνικὲς ἀνάγκες. Δὲ συναντοῦμε ποθενά στὴν ἐλληνικὴ ἠθογραφία τὸν ἀνεξάρτητον ἥρωα, μὲ ἰδιαίτερη ἀτομικότητα, ἰδιαίτερον ἐσωτερικὸν κόσμον, *ἰδιαίτερη πρωτοβουλία*, πού ζεῖ τὴ δική του ζωὴ, χειραφετημένος ἀπὸ τὸ συγγραφεὺν του. Κανένα ἀπὸ τὰ πρόσωπα τῆς ἐλληνικῆς ἠθογραφίας δέν κατορθώνει νά μᾶς συγκινήσει, οὔτε καν νά ἐλκύσει τὸ ἐνδιαφέρον μας καὶ νά παραμείνει στὴ μνήμη μας. Ὅταν τελειώσουμε τὴν ἀνάγνωση αὐτῶν τῶν εὐκολῶν ἱστοριῶν οἱ ἥρωές τους διαλύονται σάν καπνός.

Τέτοια εἶναι ἡ κατάσταση τῆς ἐλληνικῆς πεζογραφίας, ὕστερα ἀπὸ ἕναν αἰῶνα ἀνεξάρτητης ζωῆς. Ἄν ἔπρεπε νά χαρακτηρίσω αὐτὴν τὴν κατάσταση μὲ μιὰ λέξη θὰ ἔγραφα τὴ λέξη *ἀναιμία*.

* *

Πολλοὶ ἄνθρωποι ἔχουν τὴν ἀφέλεια νά πιστεύουν πὼς θὰ ἀνορθώσουν τὰ ἐλληνικὰ γράμματα μὲ ἐξωτερικὲς μεταρρυθμίσεις, μὲ ἀλλαγές τοῦ καπέλλου. Ἄλλοτε νόμιζαν πὼς ἔκαναν νέα λογοτεχνία, ἐπειδὴ παράτασαν στά βιβλία τοὺς μαρξικὲς θεωρίες. Σήμερα νομίζουν πὼς προοδεύουν, ἐπειδὴ μιμοῦνται ἐξωτερικὰ τίς τεχνολογικὰς τῶν μεταπολεμικῶν Εὐρωπαϊῶν συγγραφέων καὶ πιπιλίζουν μὲ ἰδιαί-

τερη ήδονή τη λέξη μοντερνισμός. Δεν είναι τόσο εύκολα τὰ πράματα δυστυχώς. Οί θεωρίες κ' οί τεχνοτροπίες δεν μπορούν νά δημιουργήσουν τέχνη, ἐκεῖ πού τέχνη δεν ὑπάρχει. Ἡ λέξη μοντερνισμός δεν σημαίνει τίποτα, ἐξὸν ἀπὸ τὰ φευγαλέα ρεύματα τῆς μόδας κάθε ἀνοιξῆς καὶ κάθε φθινοπώρου. Κι ὁ σκοπὸς τοῦ ἔργου τέχνης δεν εἶναι ἡ στιγμιαία λάμψη, ἀλλὰ ἡ διάρκεια. Ἡ ἀδυναμία τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων εἶναι πολὺ βαθύτερη ἀπὸ ὅ, τι νομίζουμε συνήθως, βαθύτατα ἐσωτερική. Εἶναι ἀδυναμία στὴν ἐνατένιση τοῦ κόσμου, ἡττοπάθεια ἐμπρὸς στὸ μυστήριό τῆς ζωῆς, ἔλλειψη δυνατῆς σκέψης καὶ δυνατῆς πνοῆς, ἀνικανότητα γιὰ τολμηρὲς συλλήψεις, γιὰ πλατιᾶς συνθέσεις. Νέα λογοτεχνία θὰ κάνουν αὐτοὶ πού θὰ φέρουν στὰ ἑλληνικά γράμματα τὶς ἐσωτερικὲς δυνάμεις πού λείπουν σήμερα. Αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη ἀνάγκη μας. Τὰ ὑπόλοιπα εἶναι ζήτημα σκηνοθεσίας.

Θὰ δεχτοῦμε ὅλες τὶς σκηνοθεσίες, τὶς πιὸ ἀπαρχαιωμένες καὶ τὶς πιὸ φουτουριστικὲς, ὑπὸ τὸν ὄρο νὰ ἀνταποκρίνονται σὲ μιὰ οὐσία. Εἶναι ἀνόητο νὰ χειροκροτοῦμε ἓνα ἔργο ἀπλῶς καὶ μόνο ἐπειδὴ ἐμφανίζεται μὲ μορφή μοντέρνα. Πρέπει νὰ σεβαστοῦμε τοὺς ἀληθινούς καλλιτέχνες, ἀκόμα κι ἂν δεν ἐπιτυχαίνουν, τοὺς ἀνθρώπους πού ἐρευνοῦν, πού ἀγωνίζονται, πού τυραννιοῦνται, ἀκόμα κι ἂν δεν καταλήγουν σὲ θετικὰ ἀποτελέσματα. Μὰ συγγραφεῖς πού προσπαθοῦν νὰ ἐπιβληθοῦν μὲ ἀλλαγὲς τῆς σκηνοθεσίας, χωρὶς νὰ ἔχουν τίποτα τὸ οὐσιαστικὸ νὰ ποῦν, εἶναι ἄχρηστοι καὶ συχνὰ βλαβεροὶ καμποτίνιοι.

Φτάσαμε σ' ἓνα τέτοιο σημεῖο τῆς πνευματικῆς ἐξέλιξής μας πού αἰσθανόμαστε πολὺ βαθιὰ τὴν ἀνάγκη τῆς ἀνώτερης πεζογραφίας. Δεν πρόκειται μονάχα νὰ δικαιολογήσουμε τὴ θέση πού κρατοῦμε μέσ' στὴν εὐρωπαϊκὴ οἰκογένεια. Αὐτὸ καταντᾷ δευτερεύουσα ὑπόθεση. Πρόκειται πρὸ παντὸς νὰ ζήσουμε ἐμεῖς οἱ ἴδιοι, νὰ προσφέρουμε στὸν ἑαυτὸ μας τὴν ἀπαραίτητη πνευματικὴ τροφή. Χωρὶς μιὰ πεζογραφία ἀνάλογη μὲ τὶς σημερινὲς πνευματικὲς ἀνάγκες τῆς Ἑλλάδας, ἡ ζωὴ μας εἶναι μισή. Ὅσο κι ἂν ἀγαποῦμε τοὺς ποιητὲς μας δεν μπορούμε νὰ ζήσουμε στὸν εἰκοστὸ αἰῶνα μονάχα μὲ λυρισμό, καὶ δεν ἀρκοῦν πιά γιὰ νὰ θρέψουν τὴ σκέψη μας οἱ ἡθογράφοι, τὰ δογματικὰ κηρύγματα κ' οἱ ἀγορεύσεις τῶν πολιτευομένων. Θέλουμε ἀληθινὴ συζήτηση ἰδεῶν, ἀληθινὸ θέατρο, ἀληθινὸ μυθιστόρημα. Θέλουμε οὐσία.

Οἱ σημερινὲς πνευματικὲς ἀνάγκες τῆς Ἑλλάδας δεν ἐπιτρέπουν πιά τὴν εὐκολὴ ἐργασία τοῦ παλιοῦ καλοῦ καιροῦ. Οἱ καιροὶ ἄλλαξαν. Πρέπει νὰ τὸ καταλάβουν οἱ νέοι διανοούμενοι τῆς γενεᾶς μας καὶ νὰ συναισθανθοῦν πὼς τελείωσε ὀριστικὰ στὴν Ἑλλάδα ἡ ἐποχὴ πού γραφότανε ἡ λογοτεχνία στὶς ταβέρνες καὶ στὰ καφενεῖα, καὶ πού λυνότανε τὰ βαθύτερα προβλήματα τῆς εὐρωπαϊκῆς σκέψης μὲ συζητήσεις τοῦ πεζοδρομίου. Αὐτὰ ἀνήκουν στὸ παρελθόν. Κι ὅσοι ἐπιμένουν νὰ συνεχίζουν τέτοιες παραδόσεις, πρέπει νὰ ξέρουν πὼς κανεῖς δὲ θὰ τοὺς πάρει στὰ σοβαρά. Ἡ γενεά μας θὰ ἔχει ἀπαιτήσεις πολὺ μεγαλύτερες ἀπὸ τὶς ἀπαιτήσεις τῶν προηγούμενων ἑλληνικῶν γενεῶν. Οἱ καιροὶ εἶναι δύσκολοι.

Ὅποιοι κι ἂν εἶναι οἱ νέοι πού ἐρχονται, ὅποιες κατευθύνσεις κι ἂν πρόκειται νὰ ἀκολουθήσουν, θὰ συναισθανθοῦν ἀμέσως, ἂν εἶναι ἀληθινοὶ καλλιτέχνες κι ἀληθινοὶ στοχαστές, πὼς τὸ πρῶτο καθήκον τους εἶναι νὰ ἐξυψώσουν τὸ ἐπίπεδο τῆς πνευματικῆς ζωῆς μας. Θὰ φέρουν μιὰ πλατύτερη καὶ βαθύτερη ἐνατένιση τῶν προβλημάτων πού μᾶς ἀπασχολοῦν. Θὰ μιλήσουν μιὰ γλώσσα πιὸ πολιτισμένη καὶ πιὸ οὐσιαστικὴ ἀπ' αὐτὴν στὴν ὁποία διεξάγονται σήμερα οἱ ἑλληνικὲς συζητήσεις. Θὰ ἀρνηθοῦν τὴ μαλθακότητα καὶ τὴν ἐπιπολαιότητα, πού μᾶς περιβάλλουν, θὰ περιφρονήσουν τὶς εὐκολες ἐπιτυχίες καὶ τὶς κούφιες τιμητικὲς διακρίσεις τῆς μετριότητος καὶ θὰ φιλοδοξήσουν νὰ κάνουν κάτι δύσκολο, ἱκανὸ νὰ ζήσει. Χρειάζομαστε νέους μὲ γερὰς πλάτες, πού παίρνουν τὴ ζωὴ στὰ σοβαρά, πού αἰσθάνονται εὐχαρίστηση στὴν κοπιαστικὴ ἐργασία, στοὺς τραχεῖς ἀγῶνες, στὰ ἐπικίνδυνα ταξίδια, πού ἀγαποῦν τὴ δυσκολία γιὰτὶ ἔχουν δυνάμεις νὰ ξεδέσουν. Ἡ δυσκολία καὶ ταραγμένη ἐποχὴ πού ζοῦμε ταιριάζει καλὰ στοὺς ἀνθρώπους αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Τοὺς προσφέρει ἓνα ἀνεξάντλητο πεδίο ὁμορφῆς δράσης.

Θὰ εἶναι βέβαια βανδαλισμὸς νὰ σβήσουμε μὲ τυφλὴ ἀντιπάθεια ὅλη τὴν ἐργασία τῶν παλιῶν πεζογράφων μας. Πολλὰ ἀπὸ τὰ ἔργα τους πρέπει νὰ μείνουν ὡς ντοκουμέντα μιᾶς ἐποχῆς καὶ ἀρκετὰ εἶναι ἱκανὰ νὰ ζήσουν καὶ ὡς ἔργα τέχνης. Πρέπει νὰ φανοῦμε δίκαιοι, νὰ ξεχωρίσουμε τὰ ἔργα πού μποροῦν νὰ ζήσουν, νὰ πληρώσουμε φόρο τιμῆς στοὺς ἀνθρώπους πού ἀφιέρωσαν μιὰ ὁλόκληρη ζωὴ στὴν καλλιέργεια τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἑλληνικοῦ κοινοῦ. Αὐτὰ κανένας εὐσυνειδητὸς ἄνθρωπος δὲ θὰ τὰ ἀρνηθεῖ. Μὰ εἶναι ἐπίσης ἀπαραίτητο νὰ σπάσουμε τὴν παρά-

δοση. Έχει διαμορφωθεί μιὰ ρουτίνα τῆς ἐλληνικῆς πεζογραφίας, ἓνα καθεστὼς μὲ ὠρισμένα σύνορα καὶ ὠρισμένα μέτρα καὶ σταθμά. Αὐτὴ ἡ ρουτίνα, ἂν τὴν ἀφήσουμε ἀνενόχλητη, θὰ ἐμποδίσαι τοὺς νέους δημιουργοὺς νὰ βροῦν τὸν ἑαυτὸ τους καὶ νὰ συναισθανθοῦν τὸν προορισμὸ τους. Ἴσως τοὺς ἀφομοιώσει. Γιά τοῦτο ἡ πρώτη μας δουλειὰ εἶναι νὰ ἀνατρέψουμε τὰ καθιερωμένα ὅρια καὶ τίς καθιερωμένες ἀξίες. Φαινόμεστε ἀδιάλλαχτοι κ' ἴσως ἀχάριστοι πρὸς τοὺς παλαιότερους συγγραφεῖς μας γιὰ τὸ καλὸ τῆς γενεᾶς μας, γιατί τὰ δικαιώματα τῆς νιότης προηγούνται. Πρέπει μὲ κάθε θυσία νὰ ἀποχτήσουν οἱ νέοι πλατεῖς ὀρίζοντες καὶ νὰ ἀναπνεύσουν καθαρὸ ἀέρα.

IV

ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΜΙΑΣ ΑΛΗΘΙΝΗΣ ΠΡΩΤΟΠΟΡΕΙΑΣ

Ὁλος ὁ κόσμος λέει παντοῦ πῶς ἡ Ἑλλάδα περνᾷ μιὰ πνευματικὴ κρίση. Θὰ τὸ διαβάσετε σ' ὅλα τὰ περιοδικὰ καὶ στὶς ἐφημερίδες ὅλων τῶν κομμάτων. Θὰ τὸ ἀκούσετε κάθε μέρα στὸ γραφεῖο, στὸ ἐστιατόριο, στὸ σαλόνι, στὸ καφενεῖο, στὸ θέατρο, στὴν ἀμμουδιά, στὸ ντάνσιν, στοὺς διαδρόμους τῶν Πανεπιστημίων, στὴ Βουλὴ καὶ στὴ Γερουσία, στὰ πεζοδρόμια τῆς Ἀθήνας καὶ στὰ πεζοδρόμια τῆς Εὐρώπης — γιατί σ' ὅλα τὰ πεζοδρόμια τῆς Εὐρώπης περιδιαβάζουν Ἕλληνες, βαθυστόχαστοι καὶ συνοφρυωμένοι, ποὺ συζητοῦν μεγαλόφωνα γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδας.

Υπάρχουν διάφορες σχολὲς συζητητῶν. Πολλοὶ ἄνθρωποι μιλοῦν γιὰ πνευματικὴ κρίση μὲ τὸ ὕφος ποὺ θὰ ἔλεγαν: ἡ πατρίς ἐν κινδύνῳ! Ἄλλοι σὰ νὰ ἔλεγαν: στὰ παλιά μας τὰ παπούτσια. Ἄλλοι προσθίζουν μὲ στωικὴ ἀπαισιοδοξία: τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ στὸ Ρωμαϊκὸ. Πολλοὶ ἐξοργίζονται, γυρεῦν εὐθύνες, ἀνταλλάσσουν ἑλληνοπρεπῆ ὑβρεολόγια. Μερικοὶ μελαγχολοῦν. Οἱ πιὸ εὐφρεῖς παίρνουν τὸ ζήτημα στὰ ἀστεῖα καὶ διασκεδάζουν κοροϊδεύοντας τὴν Ἑλλάδα, τοὺς Ἕλληνες καὶ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ τους. Υπάρχουν γυναῖκες ποὺ θὰ σᾶς μιλήσουν γιὰ πνευματικὴ κρίση μυστηριωδῶς μ' ἓνα ἑλαφρὸ ρίγος σ' ὅλο τὸ σῶμα. Κι ἄλλες ποὺ ὑψώνουν μεγάλα μάτια ρεμβῶδη πρὸς τὸν οὐρανὸ σὰ νὰ ζητοῦν βοήθεια ἀπὸ πάνω. Κι ἄλλες ποὺ ἐξάπτονται καὶ γίνονται πολὺ ἐλκυστικές. Πνευματικὴ κρίση τέλος πάντων. Γιὰ νὰ τὸ λένε ὅλες καὶ ὅλοι ἀσφαλῶς κάτι τρέχει. Ἀς προσπαθήσουμε νὰ δοῦμε τί τρέχει.

Πνευματικὲς κρίσεις βέβαια ὑπάρχουν πολλῶν εἰδῶν. Καὶ στὴ Δύση, μετὰ τὸν πόλεμο, ὅλοι μιλοῦν γιὰ πνευματικὴ κρίση, μὰ δὲν ἐννοοῦν ἀκριβῶς αὐτὸ ποὺ ἐννοοῦμε ἐμεῖς. Ἡ Εὐρώπη στὰ 1919

ἀνακάλυψε ξαφνικά πώς δὲν ἦταν πιά ἡ Εὐρώπη τοῦ 1914. Ὁ πόλεμος ἀναποδογύρισε ὅλες τὶς συνήθειές της, τὴν ἐβγαλε ἀπὸ τὴν ἡρεμία της καὶ τὴν ἔκανε νὰ αἰσθανθεῖ τὴ ζωὴ βαθύτερα ἀπὸ πάντα. Ξύπνησε μέσα της ὁρμές ποὺ κοιμόντανε, ξεσκέπασε νέες ζῶνες τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, ἔθεσε νέα προβλήματα, δημιούργησε νέες ἀνησυχίες, νέους τρόπους τοῦ αἰσθάνεσθαι καὶ τοῦ σκέπτεσθαι. Ἡ Εὐρώπη εἶδε ἀμέσως πὼς δὲν μποροῦσε νὰ ἐπιστρέψει στὶς προπολεμικὲς πνευματικὲς ἀξίες. Ἡ νέα ζωὴ ποὺ ἄρχιζε, πὶο μεγάλη καὶ πὶο δυνατὴ ἀπὸ τὴν παλιά, δὲ χωροῦσε μέσ' στὰ καθιερωμένα συστήματα. Τὰ συστήματα ἔπρεπε νὰ σπάσουν καὶ ἔσπασαν πράγματι. Ἀμέσως μετὰ τὸν πόλεμο κατάρχησε τὰ πνεύματα μιὰ ἀληθινὴ μανία ἐναντίον ὅλων τῶν πνευματικῶν πειθαρχιῶν, μιὰ μανία φυγῆς. Ἰδοὺ οἱ διαθέσεις ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, ὠδηγημένες στὶς τελευταῖες δυνατός συνέπειές τους μὲ τὴ διεθνὴ κρίση τοῦ Νταντά:

«Ἡ ἐλεύθερη σκέψη στὸ θρησκευτικὸ ἐπίπεδο δὲ μοιάζει μιὰ ἐκκλησία. Τὸ Νταντά εἶναι ἡ καλλιτεχνικὴ ἐλεύθερη σκέψη. Ὅσο θὰ ἀπαγγέλλουν προσευχὲς στὰ σχολεῖα ὑπὸ τὸν τύπο τῆς ἐρμηνείας τῶν κειμένων καὶ τῶν περιπάτων στὰ μουσεῖα, θὰ φωνάζουμε πὼς αὐτὸ εἶναι δεσποτισμός καὶ θὰ προσπαθοῦμε νὰ ταραξοῦμε τὴν τελετή. Τὸ Νταντά δὲ δίνεται σὲ τίποτα, οὔτε στὸν ἔρωτα, οὔτε στὴν ἐργασία. Εἶναι ἀπαράδεχτο νὰ ἀφήσει ἓνας ἄνθρωπος ἓνα ἶχνος τῆς διάβασής του στὸν κόσμο. Τὸ Νταντά ἀναγνωρίζει μονάχα τὸ ἐνστικτο καὶ καταδικάζει ἐκ τῶν προτέρων τὴν ἐξήγηση. Κατὰ τὸ Νταντά δὲν πρέπει νὰ διατηρήσουμε κανένα ἐλεγχό στὸν ἑαυτὸ μας. Δὲν μπορεῖ πιά νὰ γίνῃ λόγος γι' αὐτὰ τὰ δόγματα ἠθικὴ καὶ γοῦστο»
(*Μανιφέστο Νταντά*, 5 Φεβρουαρίου 1920)

Αὐτοὶ οἱ εἰκονομάχοι ἔπαιξαν τὸ ρόλο τους καὶ τραβήχτηκαν ἀπὸ τὴ μέση πολὺ γρήγορα. Καθάρισαν τὸ ἔδαφος καὶ προετοίμασαν τὸ δρόμο τῶν δημιουργῶν. Ἡ ἐποχὴ τῆς ἀρνήσεως τελείωσε. Σήμερα ἡ Εὐρώπη, ποὺ βρίσκεται ἀκόμα μέσα σ' ἓναν ἀληθινὸ κυκεῶνα, προσπαθεῖ νὰ χτίσει. Μερικὰ ρεύματα ἄρχίζουν νὰ διακρίνονται. Μερικὰ ἔργα ξεχωρίζουν μέσ' στὴν ἀπέραντη μάζα τῶν νέων βιβλίων, ἂν ὄχι ἀκόμα ὡς πρότυπα, τουλάχιστο ὡς ἀγγελιοφόροι καὶ ὡς προσκλήσεις. Δὲν τελείωσε ὁμως ἡ βαθιὰ ἀνησυχία τῶν πνευμάτων καὶ τὸ τέλος της δὲ φαίνεται κοντά. Ἡ ἐποχὴ μας εἶναι πολὺ

ὁρμητικὴ καὶ ἄστατη. Γεννᾷ κάθε μέρα πιθανότητες ποὺ κανεὶς δὲν τὶς εἶχε προβλέψει, διαψεύδει συχνὰ τὸν ἑαυτὸ της, ἀνατρέπει εὐκολὰ τὶς πὶο σίγουρες προσπάθειες.

Κι ἐμεῖς κάναμε τὸν πόλεμο καὶ μάλιστα δέκα χρόνια ἀντὶ τέσσερα. Ἡ ζωὴ μας συγκλονίστηκε ὡς τὶς ρίζες της. Ἀλλάξαν ὅλα τριγύρω μας. Ὡστόσο ἡ πνευματικὴ κρίση μας δὲ μοιάζει καθόλου μὲ τὴν κρίση τῶν ἄλλων Εὐρωπαίων. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι οἱ ἄλλοι ὑποφέρουν ἀπὸ πλεόνασμα πνευματικῆς ζωῆς ἐνῶ ἐμεῖς ὑποφέρουμε ἀπὸ ἔλλειψη ἀρκετῆς ζωῆς.

Ἡ κρίση μας μπορεῖ νὰ ἀναλυθεῖ στὰ ἑξῆς:

α') Μαρασμός τῶν γραμμάτων. — Τὰ ἑλληνικὰ γράμματα σταμάτησαν. Ἡ ποίηση σιγοπεθαίνει ἄδοξα. Ἡ πρόζα βούλιαξε μέσ' στὸ ἔλος τῆς ἡθογραφίας καὶ τοῦ πὶο στενοῦ ρεαλισμοῦ. Στὴ θεατρικὴ τέχνη ὑπάρχουν ἀρκετὲς καλὲς θελήσεις καὶ γίνονται σοβαρὲς σκηνικὲς προσπάθειες, μὰ λείπουν ὁλότελα οἱ νέοι θεατρικοὶ συγγραφεῖς. Ἡ σοβαρὴ κριτικὴ ὑποτάχθηκε στὸν πνευματικὸ μιλιταρισμό. Οἱ συγγραφεῖς ποὺ εἶχαν τὸ θάρρος νὰ ἐγκαταλείψουν τὴ λογοτεχνικὴ ρουτίνα μας, καὶ νὰ μποῦν σὲ ἀνώτερες περιοχὲς τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματος, εἶναι ὡς αὐτὴν τὴ στιγμή ἀπομονωμένες ἀτομικὲς ἐξαιρέσεις: Νίκος Καζαντζάκης, Θράσος Καστανάκης, Φώτης Κόντογλου. Δὲ βλέπουμε πούθενά στὰ ἑλληνικὰ γράμματα μιὰ πραγματικὴ *κίνηση*. Νηνεμία.

β') Ἐλλειψη φιλοσοφικῆς σκέψης. — Ἀπὸ τὴν Ἀνεξαρτησία ὡς σήμερα οἱ Ἕλληνες «στοχαστές» δὲν ἔκαναν ἄλλο τίποτα παρὰ νὰ ἐπαναλαμβάνουν μηχανικὰ καὶ δουρικὰ τὰ ὅσα ἄκουσαν στὰ Πανεπιστήμια τῆς Δύσης, χωρὶς νὰ εἶναι ἱκανοὶ νὰ δώσουν στὰ λόγια τους τὴ σφραγίδα μιᾶς ἰδιαίτερης σκέψης καὶ χωρὶς νὰ κατορθώσουν ποτὲ νὰ δημιουργήσουν τριγύρω τους μιὰ ἐλεύθερη κίνηση ἰδεῶν. Γνήσια νεοελληνικὴ φιλοσοφικὴ σκέψη δὲν ὑπάρχει σχεδὸν καθόλου — κι ὅταν λέω νεοελληνικὴ σκέψη δὲν ἐννοῶ βέβαια (γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ!) μιὰ σκέψη μὲ τοπικὸ χρώμα, εἶδος φιλοσοφικῆς ἡθογραφίας, ποὺ νὰ συνεχίζει δὲν ξέρω ποιὲς «φιλοσοφικὲς» παραδόσεις τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν δημοτικῶν κειμηλίων, ἀλλὰ ἐννοῶ ἀπλῶς μιὰ σκέψη ποὺ νὰ πηγάζει μέσα ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, μέσα ἀπὸ τοὺς ἑλληνικοὺς ἐγκεφάλους. Ὑπάρχει εἰσαγωγὴ φιλοσοφικῆς σκέψης ποὺ γίνεται τὶς περισσότερες φορὲς βιαστικά, πρόχειρα, ἐπιπόλαια, σ' ἓνα ἔδαφος ἀπροετοίμαστο, καὶ καταλήγει σὲ μεγάλ-

λες συγχύσεις και παρεξηγήσεις των ζητημάτων. Ένα τέτοιο περιβάλλον είναι για τους φανατικούς των ιδεών ή γή του Χαναάν. Δεν αντιμετωπίζουν μια σοβαρή αντίσταση της αληθινής σκέψης, συναντούν όμως πολλά παιδιά, απλά, ακαλλιέργητα και γενναϊόκαρδα, που λαχταρούν την Αλήθεια. Αφού δεν υπάρχει στον τόπο μας μια βαθιά και ανεξάρτητη κριτική των ιδεών, αφού δεν αναπνέουμε ποτέ το ζωγόνο αέρα της πνευματικής ελευθερίας που λυτρώνει τους έγκεφάλους από τις προλήψεις και τὰ μίση, και τους δυναμώνει, οί φανατικοί των ιδεών, εθνικιστές και μαρξιστές, καταχτούν πολύ εύκολα αυτά τὰ παιδιά, με μερικές απλές φόρμουλες, διατυπωμένες στη γλώσσα του δημοτικού σχολείου, που εξηγούν μονομιάς τὸ μυστήριο τῆς ἀνθρωπότητας. Έτσι αναπτύσσεται ἡ Ἑλλάδα.

γ') Ἀδιαφορία τοῦ κοινοῦ. — Μὰ ποιὸς φροντίζει γιὰ τὸ κοινό; Ὁ λαὸς διαβάει ληστρική φιλολογία καὶ πορνογραφήματα καὶ χειροκροτεῖ χυδαῖες φάρσες. Αὐτὰ τοῦ ἀρέσουν γιατί κανεὶς δὲ φροντίζει νὰ ἀναπτύξει τὰ γούστα του καὶ νὰ τοῦ ξυπνήσει νέες ἀνάγκες. Οἱ γαλλομαθεῖς καὶ ἀγγλομαθεῖς τάξεις ἀρπάζουν ὅ,τι φέρει τὸ ταχυδρομεῖο τῆς Δύσης, με κλειστὰ μάτια, χωρὶς καμμιά καθοδήγηση, καὶ παραδέρνουν μέσ' στὴν ἀσυναρτησία καὶ τὴν ἐπιπολαιότητα τοῦ σνομπισμοῦ. Οἱ ἀληθινὰ μορφωμένοι ἄνθρωποι βαρέθηκαν, με τὸ δίκιο τους, τὰ ἑλληνικὰ ἔντυπα. Παρακολουθοῦν ὅπως μποροῦν τὴν κίνηση τῆς Εὐρώπης καὶ ἀγνοοῦν τὶς ἑλληνικὲς προσπάθειες. Οἱ ἐφημερίδες προσφέρουν στὸ κοινὸ τερατώδεις πληροφορίες γιὰ τὰ σημερινὰ εὐρωπαϊκὰ γράμματα καὶ κανεὶς δὲ βρίσκει νὰ τὶς ἐλέγξει. Δὲν ἔχουμε βέβαια μεγάλη παιδεία στὸν τόπο μας, ἀλλὰ ἔχουμε ἓνα ἔθνος ἐξαιρετικὰ ζωντανὸ καὶ ἐξυπνο, με πνεῦμα, με πλούσια ψυχὴ, με ἀναμφισβήτητη κλίση πρὸς τὴ μόρφωση, με καταφανὴ ἀγάπη τοῦ ὁραίου. Αὐτὸ τὸ ἔθνος οἱ συγγραφεῖς του, ἀντὶ νὰ τὸ ἐξυψώσουν, τὸ ἐκχυδαίζουν καὶ τὸ ἀπογοητεύουν. Διαθέτουμε ἓνα ἑδαφος γονιμώτατο ἀλλὰ δὲν ἔχουμε ἀνθρώπους ἱκανοὺς νὰ τὸ καλλιεργήσουν.

Σημειῶνω αὐτὰ τὰ στοιχεῖα τῆς πνευματικῆς κρίσης μας χωρὶς νὰ ἀποκλείω ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν κι ἄλλα. Δὲν ἀνακατώνω ὅμως τὸ Κράτος στὴ συζήτηση ὅπως κάνουν πολλοί. Μερικοὶ μάλιστα ρίχνουν στὸ Κράτος τὶς μεγαλύτερες εὐθύνες γιὰ τὴν κατάσταση. Εἶναι νομίζω μεγάλη παρεξήγηση τῶν πραγμάτων νὰ περιμένει

κανεὶς ἀπὸ τὸ Κράτος νὰ δημιουργήσει πνευματικὴ ζωὴ. Οὔτε οἱ Ἀκαδημίες δημιουργοῦν λογοτεχνία, οὔτε τὰ Πανεπιστήμια σκέψη, οὔτε τὰ Ἐθνικὰ Θέατρα θεατρικὴ κίνηση. Τὰ ἐπίσημα ἰδρύματα παρακολουθοῦν (συνήθως με καθυστέρηση μιᾶς γενεᾶς) τὴ δημιουργία ποὺ συντελεῖται αὐθόρμητα στὸν ἐλεύθερο αέρα. Τὴ μελετοῦν, τὴ σχολιάζουν, τὴ διατηροῦν στὰ ἀρχεῖα τους. Εἶναι οἱ ἀποθήκες τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ὅταν τὸ Κράτος φιλοδοξεῖ νὰ παίξει τὸν πρῶτο ρόλο στὴν πνευματικὴ κίνηση, τὰ κάνει ὅλα θάλασσα. Τὸ ἐλεύθερο πνεῦμα τὸ μεταβάλλει σὲ πνεῦμα τῆς πολιτικῆς σκοπιμότητας καὶ τὴν τέχνη τὴν καταντᾷ γραφειοκρατία. Μὴν ξεχνῶμε ὅτι οἱ πολιτευόμενοι, ἐξὸν ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, εἶναι ἡ ὁλότελα ἀμόρφωτοι ἢ μορφωμένοι μονάχα σὲ μιὰ ἐιδικότητα, καὶ ἐπίσης ὅτι, στὴ μεγάλη πλειονοψηφία τους, εἶναι ἄνθρωποι τοῦ κόμματος, με κομματικὴ ψυχὸσύνθεση καὶ κομματικὴ νοοτροπία. Εἶναι ἐπικίνδυνο νὰ τοὺς προσκαλοῦμε στὴν πνευματικὴ ζωὴ ὅπου χρειάζονται ἄνθρωποι με ἐλευθερία καὶ πλατιεὲς ἀντιλήψεις. Τὰ μόνα καθήκοντα τοῦ Κράτους, τὰ σχετικὰ με τὴν πνευματικὴ ζωὴ, εἶναι νὰ συγχρονίσει τὴν ἀναχρονιστικὴ ἐκπαίδευσή μας καὶ νὰ σέβεται τὴν ἐλευθερίαν τῆς σκέψης. Ἄς μὴν τοῦ ζητοῦμε περισσότερο γιατί ὑπάρχουν πολλὲς πιθανότητες πὼς θὰ μᾶς κάνει νὰ μετανοήσουμε.

* * *

Φαίνεται πὼς ἡ Ἑλλάδα ἔχασε τὰ νερά της. Ὁ κλονισμὸς τοῦ πολέμου ἦταν τόσο βαθὺς στὸν τόπο μας, βαθύτερος ἀπὸ παντοῦ ἄλλου, ἡ ἐξέλιξη τοῦ μεταπολέμου τόσο ἀπροσδόκητη, ἀσυνάρτητη καὶ ὀρμητικὴ, ὥστε σταυρώσαμε τὰ χέρια καὶ κοιτάζουμε τὸ θέαμα χωρὶς νὰ τολμοῦμε νὰ μιλήσουμε γι' αὐτό.

Ἦμασταν μιὰ μικρὴ καὶ στενοκέφαλη ἐπαρχιώτικη κοινωνία, κλεισμένη στὸν ἑαυτὸ της. Ἡ μόνη ἀνησυχία τῆς Ἑλλάδας πρὶν τὸν πόλεμο ἦταν τὸ γλωσσικὸ ζήτημα. Ἡ πνευματικὴ τροφὴ τῆς κοινῆς γνώμης ἦταν τὸ χρονογράφημα τῶν ἐφημερίδων. Ξαφνικά, ἀπὸ τὴ μιὰ μέρα στὴν ἄλλη, βρέθηκαμε μέσα σ' αὐτὸν τὸν κυκεῶνα τῆς σύγχρονης ζωῆς, δαρμένοι ἀπὸ τοὺς μεγάλους ἀνέμους τῆς μεταπολεμικῆς Εὐρώπης. Οἱ δάσκαλοί μας, ἀμέριμνοι ἄνθρωποι ποὺ εἶχαν ἀφιερῶσει τὴ ζωὴ τους στὴ μελέτῃ τῆς ἀρχαίας γραμματικῆς,

του ρωμαϊκού δικαίου, της βυζαντινής ιστορίας, του δημοτικού τραγουδιού, αντίκρυσαν ξαφνικά την τρελή ταχύτητα του αιώνα μας, τη ραγδαία εξέλιξη των ήθων, τις ριζικές πολιτικές και οικονομικές αναστατώσεις μας, την πάλη των τάξεων, την τζάζ μ' όλο τον κόσμο των παθών που εκφράζει, τις ανησυχίες της μεταπολεμικής γενεάς, τὰ σημερινά κορίτσια με κομμένα τὰ μαλλιά, με τη φούστα άπάνω από τὸ γόνατο, με τὸ δέρμα ήλιοκαμένο, χειραφετημένα μονομιᾶς από κοινωνικές συμβάσεις αιώνων. Αὐτοὶ οἱ καλοὶ ἄνθρωποι δὲν καταλαβαίνουν τίποτα καὶ λένε πὼς χάλασε ὁ κόσμος. Θά ἦταν περίεργο ἂν καταλάβαιναν. Τὰ ἑλληνικά γράμματα φοβήθηκαν καὶ σώπασαν. Ἡ·λίγιστή σκέψη ποὺ ὑπῆρχε ἐγκατέλειψε τὸν ἄγωνα. Ὅταν παρατηροῦμε τὰ πράματα ἀπὸ κοντά, τὸ σταμάτημα τῆς πνευματικῆς ζωῆς μας μᾶς φαίνεται φυσικό. Τὸ πῆδημα ποὺ ἔκανε ἡ Ἑλλάδα ἦταν πολὺ μεγάλο καὶ τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα, ἀδύνατο ἀκόμα, δὲν μπόρεσε νὰ ἀκολουθήσει τὴν εξέλιξη τοῦ τόπου.

Ὅταν λέμε πὼς μᾶς ἔλειψαν τὰ τελευταῖα εἴκοσι χρόνια νέοι δημιουργοί, δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε τὶς συνθήκες τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Οἱ νέοι τῶν ἐτῶν 1910-1920, ποὺ ἔδειξαν στὴν ἀρχὴ τοῦ σταδίου τους καὶ σκέψη καὶ τάλαντο, εἶναι μιὰ θυσιασμένη γενεά. Τὶς πολυτιμότερες δυνάμεις τους τὶς ξώδεσαν στὰ πεδία τῶν μαχῶν. Ἴσως οἱ καλύτεροί τους, ἐκεῖνοι ποὺ θά ἦταν σήμερα οἱ πνευματικοὶ ὁδηγοί μας, ἔπεσαν στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Μικρὰ Ἀσία πρὶν προφτάσουν νὰ ἐκδηλώσουν τὴν ἀξία τους. Μέσ' σὲ τόσες χιλιάδες νεκροὺς ἀσφαλῶς ὑπῆρχαν ἀνώτερα πνεύματα. Κι ὅσοι δὲν πῆγαν στὸ μέτωπο ἀπορροφήθηκαν ἀπὸ τὴ δεκαετὴ ἀγωνία τοῦ πολέμου καὶ τῶν ἐμφύλιων σπαραγμῶν. Δὲν τοὺς ἔμεινε καιρὸς νὰ συγκεντρωθοῦν, νὰ σκεφθοῦν, νὰ συνθέσουν. Ἐξ ἄλλου ἡ ἀπότομη καὶ ριζικὴ ἀλλαγὴ τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς μπορεῖ νὰ κατάστρεψε πολλὰς ἀξίες, καὶ γιὰ λόγους ὕλικούς βέβαια, μὰ καὶ γιὰ λόγους ψυχικούς. Τέτοιες γενικὲς μεταβολὲς τοῦ ρυθμοῦ μιᾶς κοινωνίας μονάχα πολὺ δυνατὲς ἰδιοσυγκρασίες εἶναι ἱκανὲς νὰ τὶς ὑποστοῦν ψύχραιμα. Ἐνα λεπτὸ τάλαντο, γεννημένο γιὰ νὰ ἐκφράζει ἥρεμα συναισθήματα μέσα σὲ μιὰν ἡρεμὴ ἀτμόσφαιρα, ἀπελπίζεται εὐκόλα ὅταν ξεσπάσουν τέτοιες τρικυμίες. Τὸ βέβαιο εἶναι πὼς τὴν ἐπομένη τοῦ πολέμου, ὅταν ὁλόκληρη ἡ Εὐρώπη ἀναθεωροῦσε τὶς πνευματικὲς ἀξίες τῆς, ἐμεῖς δὲν ἀναθεωρήσαμε τίποτα γιὰτὶ μᾶς ἔλειψαν οἱ δυνάμεις. Τὰ ἀφήκαμε ὅλα ὅπως ἦταν καὶ μῆκαμε στὸν εἰκοστὸ αἰῶνα με κλειστὰ μάτια.

Βαρύτατη ὑπῆρξε καὶ εἶναι ἀκόμα στὸν τόπο μας ἡ ἠθικὴ ἐπίδραση τῆς ἥττας. Ἡ πρώτη μεταπολεμικὴ δεκαετία ἦταν παντοῦ μιὰ περίοδος ἀναβρασμοῦ καὶ μεγάλων προσπαθειῶν. Σ' ἐμᾶς ἦταν μιὰ περίοδος ἀπελπισίας. Οἱ πρεσβύτεροί μας βούλιαξαν στὸ λιμάνι τῆς Σμύρνης ὄχι μόνο τὶς δυνάμεις τους, ἀλλὰ καὶ τὰ ἰδανικά τους, καὶ τὴν αὐτοπεποιθήσή τους. Στὰ 1922 ἔπαυσαν νὰ ἔχουν ἐμπιστοσύνη στὴν Ἑλλάδα. Ἀπὸ τότε ὡς σήμερα ὁ τόπος μας ἔζησε χωρὶς γενναῖα καὶ εὐγενικά συναισθήματα, χωρὶς τὴν ἀνάγκη νὰ ξεπεράσει τὸν ἑαυτὸ του, χωρὶς καμμιὰ ἔξαρση. Ἡ καταστροφὴ ἐπνίξε κάθε πνοὴ ἰδεαλισμοῦ.

Πάρετε στὴν τύχη μερικὰ ἀπὸ τὰ σημερινὰ ἑλληνικά ἐντυπα, στίχους, ἀφηγήσεις, συζητήσεις ἰδεῶν. Τί θὰ συναντήσετε σχεδὸν παντοῦ; Ἀνία, ἀπογοήτευση, νοσταλγία τῶν περασμένων, μοιρολατρεία, ἡττοπάθεια. Ἡ ποίηση, ἡ πιὸ εἰλικρινὴς ἀπεικόνιση τῆς αἰσθαντικότητάς μας, μιᾶ μονάχα γιὰ τὸ Χάρο. Μπορῶ νὰ ἀναφέρω ἐδῶ λόγια τῶν πιὸ φωτισμένων ἀνθρώπων τῆς Ἑλλάδας, ποὺ μοιάζουν κραυγὲς ναυαγῶν. Τί ἀνάγκη νὰ προσπαθήσουμε, νὰ ἀγωνιστοῦμε, νὰ ζήσουμε, ἀφοῦ «τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ γίνηι στὸ Ρωμαϊκό»; Τέτοιο εἶναι τὸ δίδαγμα ποὺ ἐξάγεται ἀπὸ τὰ λόγια τῶν περισσοτέρων πνευματικῶν ὁδηγῶν μας. Ἡ σπουδαιότερη ἀσχολία τους εἶναι νὰ καταστρέφουν τὶς ἐλπίδες τῶν νεωτέρων τους καὶ νὰ συντηροῦν τὸ μαρasmus τῆς Ἑλλάδας. Δὲν ἔχω ὄρεξη νὰ τοὺς κατηγορήσω. Εἶναι φυσικὸ νὰ μὴν περιμένουν τίποτα ἀπὸ τὸ μέλλον οἱ ἄνθρωποι ποὺ εἶδαν ὅλους τοὺς ἄγῶνες τους κι ὅλα τὰ ὄνειρά τους νὰ ἐξευτελίζονται μέσ' στὸ αἶσχος τοῦ 1922. Κ' εἶναι ἐπίσης φυσικὸ ὅτι αὐτοὶ οἱ νικημένοι, ποὺ ἔπαυσαν νὰ πιστεῦουν στὸν ἑαυτὸ τους, δὲν ἐπιτρέπουν στοὺς ἄλλους νὰ ἔχουν περισσότερη αὐτοπεποιθήση.

Εἶμαστε τσακισμένοι, μαραμένοι, χαμένοι μέσ' στὸν κυκεῶνα τῆς σύγχρονης ζωῆς. Κανείς δὲν περιμένει κάτι καλὸ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Καμμιὰ ἐλπίδα δὲ χαράζει πουθενά. Ἡ στιγμὴ αὐτὴ εἶναι βέβαια μιὰ θαυμάσια στιγμὴ.

* *

Σὲ τέτοιες στιγμές, ἂν βρεθοῦν οἱ κατάλληλοι ἄνθρωποι, γίνονται κάποτε πολὺ ὁμορφα πράματα. Νεανικὲς δυνάμεις, ἀδέσπο-

τες, χαμένες, περιπλανιούνται μέσ' στην ατμόσφαιρα, χωρίς σκοπό. Κανείς από τους νέους δεν ξέρει τί ακριβώς θέλει, μά όλοι θέλουν με δύναμη. Συντελείται τριγύρω μας, χωρίς καθωρισμένο αντικείμενο, μιὰ ένταση τών νέων θελήσεων. Ένας σπόρος πού ρίχνεται σ' ένα τέτοιο έδαφος μπορεί νά δώσει μιὰ μέρα ανέλπιστους καρπούς.

Ένας λαός πού έχει μέσα του μιὰ ψυχή, όταν φτάσει στον τελευταίο βυθό της απογοήτευσης, βρίσκει τή δύναμη νά αντιδράσει έναντίον του έαυτού του. Αντιδρά ξαφνικά χωρίς καμμιὰ προετοιμασία και καμμιὰ προετοιμασία του έδάφους. Μιὰ ανόρθωση της ψυχής δεν είναι μιὰ βαθμιαία εξέλιξη αλλά ένα απότομο ξύπνημα δυνάμεων πού κοιμόντανε, μιὰ βίαιη επιστροφή από τó μαρασμό στη ζωή. Μερικοί άνθρωποι, απρόσκλητοι και ανεπιθύμητοι, κόβουν όλους τους δεσμούς με τó άρρωστο παρελθόν και τραβούν μπροστά. Άρπάζουν τις άδέσποτες δυνάμεις, τις δίνουν συνείδηση του έαυτού τους, τις ώθούν προς νέες κατευθύνσεις. Άρχίζουν μιὰ εποχή.

Η Νέα Έλλάδα είναι μιὰ χώρα με ψυχή. Τό έδειξε αντιδρώντας με δύναμη έναντίον του έαυτού της στις ώρες της μεγαλύτερης απελπισίας της. Στην αρχή του δεκάτου έννάτου αιώνα, ένταφιασμένη και λησμονημένη, δημιούργησε ξαφνικά την Έπανάσταση και κατάχτησε την ανεξαρτησία της. Στα τέλη του ίδιου αιώνα, μ' ένα παρόμοιο ξέσπασμα άγνώστων δυνάμεων, άναποδογύρισε τον πνευματικό Μεσαίωνα πού την πίεζε. Ίσως, χωρίς νά τó αισθάνεται κανείς, έρχεται πάλι ή παλίρροια.

Είναι άραγε ύπερβολικά ρισκίνδυνο νά προσπαθήσουμε νά διακρίνουμε από πριν τη φύση τών αύριανών δυνάμεων; Η ποίησή μας, αν πρόκειται νά ζήσει, θά επιστρέψει άναγκαστικά στη νιότη. Η πεζογραφία μας, πού συμπλήρωσε πρό πολλού την εξάσκησή της στο φωτογραφικό σχολείο του στενού ρεαλισμού, θά στραφεί κάποτε, ακολουθώντας μιὰ φυσική εξέλιξη, προς τους κόσμους της ψυχής. Η έλληνική σκέψη είναι καιρός νά ζητήσει έλευθερία. Αν έχει άληθινή δύναμη, θά χειραφετηθεί γρήγορα από τους πνευματικούς μιλιταρισμούς πού την πιέζουν σήμερα, και θά θελήσει νά άπλωθει έλεύθερα στους κόσμους τών ιδεών. Αυτές μοιάζουν νά είναι, στις πολύ γενικές γραμμές τους, οι μελλοντικές κατευθύνσεις της πνευματικής ζωής μας. Αυτήν τη γλώσσα νομίζω πώς θά μιλήσει μιὰ άληθινή πνευματική πρωτοπορεία όταν έρθει ή ώρα της. Δεν πρόκειται βέβαια για θεωρίες, για σύστημα αξιών, για πα-

ράταξη με άρχηγούς, όπαδούς, πρόγραμμα και αιτήματα, ή μάλλον για μπουλούκι, όπως φαντάζονται τις πρωτοπορικές κινήσεις άρκετοι άνθρωποι σήμερα στην Έλλάδα. Πρόκειται για ψυχικές διαθέσεις πού λανθάνουν ήδη μέσ' σε πολλούς νέους της γενεάς μας, άνεκδήλωτες ακόμα, κ' ίσως άσυνείδητες, και πού όταν φανερωθούν δε θά θέσουν κανένα περιορισμό στη δημιουργία και δε θά έμποδίσουν την ποικιλία, δηλαδή τον πλούτο, τών ιδεών και τών ατομικοτήτων.

* *

Ένας συγγραφέας πού χαίρεται τά τελευταία χρόνια τις τιμές της πρωτοπορείας είναι ο κ. Καβάφης. Οι φίλοι τών παραδόσεων τον χτυπούν. Τά στάσιμα έλληνικά γράμματα άρνούνται νά τον πολιτογραφήσουν και τον κρατούν στο περιθώριο. Τό κοινό τον παρακολουθεί με περιέργεια και όμολογεί πώς δεν τον καταλαβαίνει. Γνωρίσματα πρωτοπόρου όλα αυτά. Την ίδια στιγμή, πολλά από τά πιο προχωρημένα πνεύματα της λογοτεχνίας μας τον χαιρετούν με ένθουσιασμό και αγάπη, και εμφανίζουν τó έργο του ως τη μοναδική πηγή μιās νέας έλληνικής ποίησης. Ο τίτλος του ποιητή της πρωτοπορείας του άπονέμεται συχνά.

Δεν πρόκειται νά άμφισβητήσω έδώ την καθαρά καλλιτεχνική σημασία του καθαφικού έργου. Ο Άλεξαντρινός ποιητής έφερε στα έλληνικά γράμματα μερικούς σκοπούς πρωτότυπους, πού δεν μπορούν νά φτάσουν ως τó πλήθος, μά πού βρίσκουν άπήχηση σε άρκετές λεπτές ψυχές. Έργάστηκε προς τó βάθος. Άγγισε (σε έλάχιστα κομμάτια του άσφαλώς) κάποιες χορδές της έλληνικής αισθαντικότητας πού είχαν μείνει ως αυτόν άγνωστες. Θά άφήσει πολύ λίγες σελίδες, χρήσιμες κυρίως στους άσθενικούς όνειροπόλους για νά αναλύουν την ανία τους, ώστόσο σελίδες άληθινής ποίησης πού θά έχουν τη θέση τους στις άνθολογίες μας. Μοιάζει νά είναι ένα άπομονωμένο μετέωρο πού περνά στον όρίζοντά μας χωρίς νά κατορθώνει νά σχηματίσει οικογένεια. Όταν τον όνομάζουν πρωτοπόρο νομίζω πώς παρεξηγούν κι αυτόν και την έννοια της πρωτοπορείας.

Ο κ. Καβάφης είναι ένα τέλος κ' ή πρωτοπορεία είναι μιὰ αρχή. Είναι δύο κόσμοι αντίθετοι και άσυμβίβαστοι. Η μόνη επίδραση πού

μπορεί να εξασκήσει ο κ. Καβάφης σε μία ζωντανή νέα γενεά θα είναι μία επίδραση αρνητική. Έπιταχύνοντας το τέλος μιας εποχής των ελληνικών γραμμάτων βοηθεί ίσως τη γέννηση μιας νέας εποχής.

Η νεοελληνική ποίηση δεν κατώρθωσε ποτέ, ούτε στις πιο λαμπρές στιγμές της, να χειραφετηθεί ολότελα από την απογοήτευση του δημοτικού τραγουδιού που είναι (μην το ξεχνούμε) το τραγούδι των ραγιάδων. Και μέσ' στις πιο ήρωικές προσπάθειές της για την κατάκτηση του κόσμου αισθανόμαστε να λανθάνει η αγάπη του θανάτου. Οί ποιητές μας ζούν βέβαια, αγαπούν και μισούν, ένθουσιάζονται, παλεύουν, μά όλοι κλαίνε όταν μείνουν μόνοι με τον εαυτό τους.

Αν δεν μπορείς παρά να κλαίς το δείλι
τους ζωντανούς τα μάτια σου ως θρηνήσουν...

Εξακολουθούν να είναι οί ποιητές ενός έθνους άδικημένου, που έζησε τις πιο βαριές ταπεινώσεις, και πού, παρ' όλα τα φούμαρά του, δεν πείσθηκε ακόμα κατάβαθα για την όμορφιά και τη μεγαλοπρέπεια της ζωής. Ένας Ντοστογιέβσκυ, όταν τον δέρνει ή συμφορά, τη χαιρείται σά μια ήδονή. Η θαυμάσια ζωική όρμη του τον κάνει να αγαπά τον πόνο, για την ένταση που προσφέρει στην ψυχή του και για τους νέους κόσμους που ξανοίγει στην άχόρταγη σκέψη του. Γι' αυτόν ο πόνος είναι μία πηγή πολύτιμων αισθήσεων κι ένα πεδίο ανεξάντλητης διανοητικής έρευνας. Μισεί την εύκολία και την άνεση που παραλύουν τις δυνάμεις της ψυχής και περιορίζουν τη ζωή των ανθρώπων στην επιφάνεια των πραγμάτων. Επιδιώκει να πονέσει για να αισθανθεί τη ζωή βαθύτερα. Κι όταν δέχεται τον πόνο, τον δέχεται με το μέτωπο ύψηλά, σάν κατακτητής της ζωής, άτρόμητος και άηττητος. Δε νοσταλγεί την εύτυχία, δεν κλαυθυρίζει παραπονιάρικα για την κακία των ανθρώπων, για τη σκληρότητα της ζωής, δεν αισθάνεται ποτέ την ανάγκη του θανάτου. Ίδου τί γράφει όταν βγαίνει από το φριχτό κάτεργο της Σιβηρίας όπου ξώδεψε τα πολυτιμότερα χρόνια της ζωής του: «Τουλάχιστο έζησα. Υπόφερα μά ώστόσο έζησα». Σχεδόν πάντα οί Έλληνες ποιητές, όταν αντικρύσουν τη δυστυχία, βάζουν κάτω τα άρματα. Ξυπνούν μέσα τους οί άπελπισμένοι πρόγονοι της Τουρκοκρατίας και έγκαταλείπουν τον άχάριστο άγώνα της ζωής για να άρχίσουν το μοιρο-

λόγι. Ο Ίσκιος του Χάρου τους κυνηγά παντού, άρνητής κάθε ζωικής όρμης και λυτρωτής.

Ο κ. Καβάφης είναι το κορύφωμα της τάσης της ελληνικής ποίησης προς το θάνατο. Το έργο του δεν είναι πιά μία άναμονή ή μία πρόσκληση του θανάτου, αλλά ο ίδιος ο θάνατος που έπι τέλους ήρθε. «Ο Καβάφης», γράφει ή κ. Άλκης Θρούλος, «πληγώθηκε βαριά όχι από τη Ζωή, από έπεισόδια της Ζωής, που ενάντια τους μπορεί κανένας να παλέψει, πληγώθηκε άπ' αυτή την Ίδέα της Ζωής (...). Ο Καβάφης είδε ολόκληρη τη ζωή μάταιη, πώς δεν προσφέρει παρά σκληρές απογοητεύσεις (...). Όλη ή ζωή άναίτια δεν είναι παρά μία άσκοπη κι όδυνηρή προσπάθεια να της δόσουμε ένα σκοπό που δεν υπάρχει». Ο λόγιος αυτός Άλεξαντρινός, άρνείται με τον πιο άπόλυτο τρόπο να ζήσει. Τραβιέται στο έρημητήριο του, μακριά από τους σάλους της ζωής, νομίζοντας πώς τους περιφρονεί ενώ άπλως τους φοβάται, νομίζοντας πώς ξεπέρασε τα ανθρώπινα πάθη και πώς τα κοιτάζει από ύψηλά ενώ άπλως τα άγνοεί. Είναι ένας νικημένος που δεν τόλμησε να πολεμήσει, νικημένος όχι από την Ίδέα της ζωής, την όποια δεν αισθάνθηκε ποτέ, αλλά από τον ίδιο τον εαυτό του. Τη μονοτονία του εαυτού του έκλαμβάνει ως μονοτονία της ζωής, την άκινησία της σκέψης του ως άκινησία της ανθρώπινης σκέψης, το κενό της ύπαρξής τους ως κενό του κόσμου. Μέσ' στο έργο του, κύο σάν ταφόπετρα, μονάχα ο ήδονισμός φέρνει κάποτε μερικούς χυμούς ζωής, αδύνατους, άρρωστούς και στείρους, γιατί δεν είναι βέβαια ήδονισμός ενός κατακτητή του έρωτα. Ο έρωτάς του δεν είναι άγώνας και νίκη. Είναι ένα όνειρο χασισοποτείου, χωρίς καμιά γενναιότητα και καμιά έξαρση, ένα μίγμα ύπναλέας λαγνείας, αισθησιακής διαστροφής και άθεράπευτου κορεσμού. Οί πιο άπόλυτοι άρνητές της ζωής είναι πάντα οί άνθρωποι που έζησαν λιγότερο άπ' όλους. Προσωπικά, ένας όποιοσδήποτε Γιαγκούλας των ελληνικών βουνών μ' ένδιαφέρει πολύ περισσότερο από ό,τι μ' ένδιαφέρει ο Άλεξαντρινός ποιητής. Είμαι σύμφωνος πώς πρέπει να τουφεκίζουν τους ληστές, μά θα έδινα πολλά για να άκούσω τις έξομολογήσεις τους, ενώ ή έξομολόγηση του κ. Καβάφη, σκορπισμένη στα έκατόν πενήντα ποιήματά του, δεν προσθέτει τίποτα στη γνώση μου των ανθρώπων παθών. Με βοηθεί μονάχα να καταλάβω την ψυχική κατάσταση της άνίας που δεν έχει ούτε πλούτο ούτε δύναμη. Σε μία συνεδρίαση

του Κακουργοδικείου (συχνά σὲ μιὰ ἀπλή δικογραφία διαζυγίου) ὑπάρχει πολὺ περισσότερη ψυχὴ, πολὺ περισσότερη ἀνθρωπότητα, παρά σ' ὁλόκληρο τὸ καβαφικὸ ἔργο.

Ὅταν ὁμως κοιτάζουμε τὸ πανόραμα τῆς νεοελληνικῆς ποίησης καταλαβαίνουμε πὼς ἡ θέση τοῦ κ. Καβάφη εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐπιφανής. Εἶναι ἕνας ἱστορικὸς σταθμὸς κ' ἴσως ὁ προάγγελος (ὄχι ὁ πρόδρομος) μιᾶς μεγάλης στροφῆς. Τὸ βαρὺ ρεῦμα τῆς ἀπογοήτευσης καὶ τῆς χαρολατρίας χύνεται ἀκράτητο ἀπὸ τὴ βασανισμένη ψυχὴ τῆς Τουρκοκρατίας μέσ' στὸ δέκατο ἔννατο αἰῶνα μας. Ὁ Διονύσιος Σολωμὸς ἀντιστέκεται πρῶτος. Διακηρύττει τὰ δικαιώματα τῆς ζωῆς στὸ ὄνομα μιᾶς νέας ἐποχῆς τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων ποὺ τὴν ἀρχίζει αὐτός. Τὸ ρεῦμα παρασύρει τὸν ἀπομονωμένο ποιητὴ τῶν *Πολιορκημένων* καὶ κατακλύζει ὁλόκληρη τὴν ἐλληνικὴ ποίηση, τὴν καθαρηνουσιάνικη καὶ τὴ ζωντανή. Στὰ τέλη τοῦ αἰῶνα ἀντιστέκεται ὁ ποιητὴς τοῦ *Δωδεκαλόγου*. Τὸ ρεῦμα ἀναποδογυρίζει ὅλους τοὺς φραγμοὺς ποὺ ὕψωνει ἐναντίον τοῦ ὁ νεογέννητος δημοτικισμός, χύνεται ἀπὸ παντοῦ μέσ' στὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ, κι ὥστόσο δὲν κατορθώνει νὰ νικήσει τὴν ἀτομικότητά του. Ὁ Παλαμᾶς ζεῖ μέσα του καὶ ἐκφράζει, βαθύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλον, τὸ μεγάλο δρᾶμα τῆς νεοελληνικῆς ποίησης, τὸν ἀγῶνα τῶν ποικίλων καὶ ἀντιφατικῶν δυνάμεων τῆς ζωῆς γιὰ νὰ λυτρωθοῦν ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Χάρου. Ὅταν συμπληρώνει τὸ ἔργο του, βγαίνει ἀπὸ τὴ μάχη βαριά πληγωμένος ἀλλὰ μὲ τὸ μέτωπο ὑψηλὰ. Τὸ ρεῦμα, περνώντας ἀπάνω ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ, χωρὶς νὰ τὸν ὑποτάξει, προχωρεῖ στὸν εἰκοστὸ αἰῶνα. Νικᾷ δύο ἀνώτερους ποιητές, τὸ Μαβίλη καὶ τὸ Γρυπάρη, κι ὅλους τοὺς *minores*. Ἡ ἔλλειψη πίστεως στὴ ζωὴ χαρακτηρίζει σχεδὸν ὁλόκληρη τὴ νεανικὴ ποίηση τῶν τελευταίων εἴκοσι ἐτῶν, ἐκφρασμένη ἄλλοτε ὡς ἀπελπιστικὴ νοσταλγία, ἄλλοτε ὡς ἀπογοήτευση ἀποτυχημένων ὑπάρξεων, ἄλλοτε ὡς δειλία, ἄλλοτε ὡς ἥττα. Δὲν ὑπάρχουν στίς νεώτερες ποιητικὲς γενεὲς Σολωμοὶ καὶ Παλαμάδες. Κανένας δὲν ὀρθώνεται μὲ δύναμη ἐναντίον τοῦ ρεύματος. Ὅλοι, ἀργὰ ἢ γρήγορα, ἀναγνωρίζουν πὼς ἡ ἀντίσταση εἶναι μάταιη καὶ παραδίνονται σ' αὐτό. Ὑπάρχει ὁμως κάποιος ποὺ ἐνστερνίζεται ὁλόψυχα αὐτὴν τὴν τάση τῆς ποίησής μας, ποὺ τὴν ὁδηγεῖ στὰ ἔσχατα, στίς τελευταῖες δυνατός συνέπειές της, καὶ μὲ τοῦτο τὴν *ἐξαντλεῖ*. Αὐτὸς εἶναι ὁ Ἀλεξαντρινὸς ποιητὴς. Τελειώνει τὸ ρεῦμα στὸ καβαφικὸ ἔργο. Ἡ πηγὴ στεριεύει. Δὲν μπορεῖ

νὰ πάει πιο πέρα. Ὑστερα ἀπὸ τὸν κ. Καβάφη ὑπάρχει μονάχα ἡ σιωπὴ τοῦ τάφου — ἢ μιὰ ἀναγέννηση.

Τὸ καβαφικὸ ἔργο εἶναι σὰν ἕνα σπυρὶ ποὺ τυράννισε ἕναν ὄργανισμό πολὺ καιρὸ καὶ τέλος ἀνοίγει καὶ χύνει ὅλο τὸ πύο του. Ἡ στιγμὴ αὐτὴ εἶναι ὀδυνηρὴ μὰ αἰσθανόμαστε μιὰ μεγάλη ἀνακούφιση. Καταλαβαίνουμε πὼς αὐτὸ ἦτανε, πὼς ξεπερδέψαμε. Ὑπάρχει μιὰ μεγάλη πληγὴ ἀνοιχτὴ στὸν ὄργανισμό μας, μὰ δὲν ὑπάρχει πιά πύο. Τὰ εἶπαμε ὅλα στὸ κεφάλαιο τῆς ἀπελπισίας. Δὲν εἶναι δυνατό νὰ ποῦμε τίποτα καινούργιο. Ὅσο κι ἂν ψάξουμε, δὲ θὰ μπορέσουμε ποτὲ νὰ βροῦμε ἕνα στίχο ποὺ νὰ ἐκφράζει περισσότερο μαρασμό, ψυχικὸ, πνευματικὸ, σωματικὸ, ἀπ' αὐτόν:

Καὶ καταντᾷ τὸ αὔριο πιά σὰν αὔριο νὰ μὴ μοιάζει...

Αὐτὸς ὁ στίχος εἶναι ἕνα ὀριστικὸ *ρεκόρ*. Κι αὐτὸ σημαίνει πὼς ἂν ἔχουμε αὔριο τὴ δύναμη νὰ κάνουμε λυρισμὸ θὰ ἀλλάξουμε δρόμο. Γιατὶ ὁ δρόμος ποὺ περπατήσαμε ὡς σήμερα ἔφτασε στὸ τέλος του. Ἡ θὰ σβήσει ἡ νεοελληνικὴ ποίηση ἢ, νικώντας τὴ σημερινὴ ἀπελπισία της, ἀντιδρώντας ἐναντίον τοῦ ἑαυτοῦ της, θὰ ἐπιστρέψει ἀπότομα στὴν πρώτη νιότη, θὰ ξαναβαφτιστεῖ στίς καρδιές τῶν κοριτσιῶν καὶ τῶν ἐφήβων. Περιμένουμε νὰ δοῦμε.

Μὴν ξεχνᾶτε πὼς πρόκειται γιὰ ἀγόρια καὶ κορίτσια τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, ἀρκετὰ πρωτότυπα πλάσματα. Ἡ νιότη τους, ἂν ἐκφραστεῖ ποτὲ σὲ στίχους, μπορεῖ νὰ σᾶς παραξενέψει. Δὲν ξέρω τίποτα. Κανεὶς δὲν ξέρεי τίποτα ἀπὸ πρὶν. Μὰ φαντάζομαι κάποτε τοὺς αὐριανοὺς ποιητὲς τῆς Ἑλλάδας πολὺ διαφορετικοὺς ἀπὸ τοὺς ποιητὲς ποὺ γνωρίσατε ὡς σήμερα. Τοὺς φαντάζομαι ρωμαλέα παιδιά, γυμνασμένα, μὲ ἐλεύθερες κινήσεις καὶ ζωηρὰ χρώματα. Δίνουν μάτς, ὁδηγοῦν φυσικὰ αὐτοκίνητο καὶ βρίσκουν πὼς 100 χιλιόμετρα τὴν ὥρα εἶναι μιὰ πολὺ φρόνιμη ταχύτητα, μερικοὶ ὁδηγοῦν καὶ ἀεροπλάνο. Ζοῦν τολμηρὰ γιατί εἶναι ἀποφασισμένοι νὰ μὴ χάσουν τὸν καιρὸ τους σ' αὐτὸν τὸν κόσμο, νὰ γεμίσουν τὴν ὑπαρξή τους ὅσο μποροῦν περισσότερο, νὰ αἰσθανθοῦν ὅσο τὸ δυνατό βαθύτερα. Βρίσκουν πολλὴ ὁμορφιά στὴ μεγάλη ὀρμὴ τοῦ αἰῶνα τους κι ἀφοῦ βρίσκουν ὁμορφιά, νὰ εἶστε βέβαιοι πὼς κάποτε θὰ βροῦν καὶ τέχνη. Ποιὸς μπορεῖ νὰ προβλέψει σήμερα τί εἶδος τέχνη θὰ εἶναι; Θὰ εἶναι πάντως κάτι ἐντατικὸ καὶ βαθύ, μιὰ ἔξαρση γιὰ ζωντανούς.

Ένα αεροπλάνο, στὸν οὐρανὸ τῆς Ἑλλάδας, ἀπάνω ἀπὸ τὸν Παρθενώνα, ἀναδίνει μιὰ ἁρμονία καινούργια ποὺ δὲν τὴ συνέλαβε ἀκόμα κανεὶς. Ἡ λεωφόρος Συγγροῦ κυλᾷ μέρα καὶ νύχτα πρὸς τὴν ἀχτὴ τοῦ Φαλήρου τοὺς νεογέννητους καὶ ἀνέκφραστους ἀκόμα ρυθμοὺς ἑνὸς δυνατοῦ λυρισμοῦ ποὺ γυρεύει δυνατοὺς ποιητές. Μιὰ αἰσθητική μορφώνεται αὐθόρμητα μέσ' στὸν ἀέρα ποὺ ἀναπνέουμε. Αὐτὸς ὁ «πεζὸς καὶ ὕλιστικός» αἰώνας κρύβει μέσ' στὴν ἀνεξερευνήτη ψυχὴ του πολὺ περισσότερη ποίηση ἀπὸ ὅ,τι νομίζουν οἱ δάσκαλοί μας. Ἀλλὰ πρέπει κάποιος νὰ λάβει τὸν κόπο νὰ τὴν ἀνακαλύψει. Εἶναι ἡ ὥρα κατάλληλη γιὰ τολμηροὺς σκαπανεῖς.

* *

Προσπάθησα σ' ἓνα ἄλλο κεφάλαιο νὰ συζητήσω τὰ προβλήματα τῆς πεζογραφίας μας. Ἐδῶ ἀρκοῦμαι νὰ θυμίσω τὸ ὄνομα ἑνὸς προδρόμου. Ὁ Ἴων Δραγούμης ξεπέρασε τόσο πολὺ τὴν ἐποχὴ του ὥστε καὶ σήμερα ἀκόμα, δέκα χρόνια μετὰ τὸ θάνατό του, ἡ ἑλληνικὴ κριτικὴ δὲν τὸν καταλαβαίνει καλά.

Εἶδαν καὶ βλέπουν σ' αὐτὸν μονάχα τοὺς ἐξωτερικοὺς ἀγῶνες του καὶ τὴν ἐθνικιστικὴ διδασκαλία του, μὰ δὲν αἰσθάνθηκαν ἀκόμα τοὺς ἐσωτερικοὺς ἀγῶνες του καὶ τὴ βαθιὰ ἀνησυχία τῆς ψυχῆς του. Δὲν παραγνωρίζω καθόλου τὴ σημασία τοῦ ἐξωτερικοῦ Δραγούμη, τοῦ Δραγούμη τῆς Μακεδονίας, τοῦ ἐθνικιστικοῦ δημοτισμοῦ καὶ τοῦ κωνσταντινισμοῦ. Τουναντίο, πιστεύω πὼς εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς σημαντικώτερους παράγοντες τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς στὴν πρώτη εἰκοσαετία τοῦ αἰῶνα μας, καὶ κατὰ πολὺ ἀνώτερος ἄνθρωπος ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους ἀντιπάλους τοῦ Βενιζέλου, ἴσως ἀνώτερος κι ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Βενιζέλο ὡς ἀνθρώπινη ψυχὴ, ἀλλὰ ἀσφαλῶς πολὺ κατώτερός του στὴν πολιτικὴ διαίσθηση, στὸ πολιτικὸ πνεῦμα καὶ στὶς ἱκανότητες τοῦ ἀρχηγοῦ καὶ τοῦ κυβερνήτου. Ἡ δράση του κόβεται στὴ μέση ἀπὸ τὴ δολοφονία του, τὴ στιγμή τῆς μεγαλύτερης ἐνεργητικότητάς του, καὶ ἐνῶ ἡ νέα Ἑλλάδα ἔμπαινε στὴν πιὸ κρίσιμη περίοδο τῆς ἱστορίας της. Ὡστε δὲν μπορεῖ νὰ κριθεῖ ἡ δημόσια σταδιοδρομία του σὰν κάτι τὸ ὁλοκληρωμένο, ἀλλὰ σὰν μιὰ σταδιοδρομία ἀτελής, ποὺ δὲν πρόφτασε οὔτε νὰ ἐξαντλήσει, οὔτε κὰν νὰ ἐκδηλώσει ὅλες τὶς πιθανότητές της. Ὁ Δραγούμης μετὰ τὰ 1920 θὰ ὡδηγοῦσε τὴ δράση του στὸν ὑπέρτατο

βαθμὸ τῆς ἑντασίας της καὶ θὰ ἔδειχνε ὅλες τὶς δυναμικότητές του. Εἶναι πιθανὸ πὼς θὰ τελείωνε κι αὐτὸς μαζί με τοὺς ἄλλους στὸ Γουδί, τὸ Νοέμβριο τοῦ 1922, εἶναι ὅμως ἐπίσης πιθανὸ πὼς θὰ ἔδινε στὸ μικρασιατικὸ δρᾶμα μιὰ ἀπρόβλεπτη τροπὴ. Ἴσως ἔσωζε τὴ δυναστεία, μὰ ἴσως νὰ τὴν ἔριχνε αὐτὸς πρὶν προφτάσει νὰ τὴ ρίξει ὁ κ. Παπαναστασίου. Δὲν ἀποκλείεται νὰ περιοριζότανε μὲ πείσμα στὸ στεῖρο ρόλο τοῦ ἀντιδραστικοῦ, μὰ δὲν ἀποκλείεται καὶ νὰ αἰσθανότανε καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλον τὶς ἀνάγκες τῆς μεταπολεμικῆς Ἑλλάδας καὶ νὰ ἀνοίγε τοὺς δρόμους μιᾶς νέας ἐποχῆς. Τέτοιες ψυχές, πολυσύνθετες καὶ ἀντιφατικές, δὲν μποροῦμε νὰ τὶς ταξιθετήσουμε σίγουρα καὶ ὀριστικά, ὅπως ταξιθετοῦμε ἀνθρώπους ἀπλούς, μονοκόμματος καὶ ἀνεξέλιχτους, σὰν τὸ Δημήτριο Γούναρη, λόγου χάρη, ποὺ κάνουν σ' ὅλη τὴ ζωὴ τους τὴν ἴδια χειρονομία καὶ λένε τὸ ἴδιο τροπάριο. Μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε πολὺ καλά τί στάση θὰ κρατοῦσε σήμερα ὁ Γούναρης ἂν ζοῦσε. Θὰ ἦταν ὁ πιὸ τυπικὸς ἀντιπρόσωπος τῶν προπολεμικῶν νοσταλγιῶν, θὰ ὑποστήριζε μὲ πάθος τὶς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀρχές τῆς βασιλείας τοῦ Γεωργίου Α', θὰ κοίταζε τὰ φλογερά προβλήματα τῆς σημερινῆς Εὐρώπης μὲ τὸ ἥρεμο βλέμμα ἑνὸς δικηγόρου τῆς Πάτρας τοῦ 1900, καὶ θὰ βοηθοῦσε τὶς πνευματικὲς ἀναζητήσεις μας μὲ παραπομπές στοὺς Ρωμαίους καὶ Γερμανοὺς νομοδιδασκάλους. Ἐνῶ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ξέρεי σὲ ποιὲς ἀνεξερευνήτες καὶ ἐπικίνδυνες περιοχές τῆς δεξιᾶς ἢ τῆς ἀριστερᾶς θὰ ἔσερναν σήμερα τὸ Δραγούμη οἱ διάφορες καὶ συχνὰ ἀντικρουόμενες ζωικὲς ὁρμές του κ' ἡ ἀνησυχία τοῦ πνεύματός του.

Αὐτὸς ὁ Χάμλετ τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς ἔγραψε μερικὲς ὁμορφες σελίδες τῆς πρόσφατης ἱστορίας μας μὲ τὴ δράση του, ἔγραψε ὅμως μὲ τὴν ψυχὴ του καὶ μερικὲς ὁμορφες σελίδες τῆς λογοτεχνίας μας ποὺ συχνὰ διαφεύδουν τὶς πρώτες. Ἡ ψυχὴ ποὺ αἰσθανόμαστε νὰ σπαρταρᾷ μέσ' στὰ βιβλία του, ἀκόμα καὶ μέσ' στὶς πιὸ δογματικὲς καὶ φανατισμένες σελίδες του, εἶναι ἡ πιὸ βασανισμένη ψυχὴ τῆς πεζογραφίας μας. Τὰ σκιρτήματά της, ἐκφρασμένα χωρὶς τάξη καὶ σοβαρὴ ἐπεξεργασία, μᾶς ἀγγίζουν πολὺ βαθύτερα ἀπὸ τὰ καλύτερα κομμάτια τῆς ἑλληνικῆς ἡθογραφίας. Ὁ κρυμμένος Ἴων, αὐτὸς ποὺ ξυπνᾷ τὴ νύχτα μέσ' στὴ μοναξιά, ἄγνωστος στοὺς πολλοὺς, γιὰ νὰ ρίξει στὸ χαρτί τὶς ἐσωτερικὲς περιπέτειές του, δὲν ἔχει πεισθεῖ γιὰ τὴν ὀρθότητα τῶν ἀρχῶν ποὺ ὑποστηρίζει ὁ Δραγούμης

τῆς δημόσιας ζωῆς. Δὲν μπορεῖ νὰ πεισθεῖ ὀριστικά γιὰ τίποτα, γιατί ἡ ἀθεράπευτη ἀνησυχία του τοῦ ξανοίγει πάντα νέους ὀρίζοντες καὶ τὸν ἀναγκάζει νὰ ἀνατρέπει τὰ ὅρια ποῦ θέτει στὸν ἑαυτό του. Χωρὶς διακοπή, χαμένος μέσ' στὸ ἄπειρο τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ του, ἀγωνίζεται νὰ συλλάβει τὸ νόημα τῆς ὑπαρξῆς του, βοηθημένος ἀπὸ τὶς δύο ἐπιδράσεις τοῦ *Zarathoustra* τοῦ Νίτσε καὶ τῆς *Λατρίας* τοῦ *Ἐγὼ* τοῦ Μπαρρές. Μᾶς ἀφήνει ἀρκετὸ ρητορισμό, πολλές περιττολογίες, μερικὲς παρεξηγήσεις τῶν προβλημάτων τῆς σκέψης, μερικὰ ὑποδείγματα καλῆς νεοελληνικῆς πρόζας καὶ μερικὲς τολμηρὲς ἐσωτερικὲς ἀναζητήσεις ποῦ δὲν καταλήγουν πουθενὰ μὰ ἀνοίγουν δρόμους. Μᾶς ἀφήνει κυρίως μιὰ πολὺ πλούσια, πολὺ δυνατὴ καὶ πονεμένη ψυχὴ, ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει ἀσυγκρίτως περισσότερο ἀπὸ τὶς ἀπλοϊκὲς ἱστορίες, ποῦ παράγουν ἐπὶ μισὸ αἰῶνα οἱ συγγραφεῖς μας. Ὁ Ἰων Δραγούμης εἶναι ὁ πρῶτος Ἑλληνας πεζογράφος ποῦ αἰσθάνθηκε τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὸς εἶναι ὁ τίτλος του στὴν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας μας. Θὰ φανεῖ μιὰ μέρα πὼς εἶναι ἓνας μεγάλος τίτλος.

Τὸ ἔργο του βέβαια εἶναι ἐρείπιο. Ἀλλὰ μήπως δὲν εἶναι ἐρείπιο κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του καὶ τὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ; Στὸ ἐρείπιο τοῦ Σολωμοῦ ὑπάρχουν ἐκλάμψεις ἰδιοφυΐας, ἐνῶ στὸ ἐρείπιο τοῦ Δραγούμη ὑπάρχουν μονάχα ἀγγέλματα καὶ προσκλήσεις, ἀλλὰ εἶναι φυσικὸ ὅτι ἡ πεζογραφία, πῶς στοχαστικὴ καὶ κοπιαστικὴ, προχωρεῖ ἀργότερα ἀπὸ τὸ λυρισμὸ καὶ δὲ βιάζεται νὰ δώσει καρπούς. Ὁ λυρισμὸς μπορεῖ νὰ γεννηθεῖ μέσα σ' ἓνα ἔθνος ἀρχαίριο κι ἄπειρο, ἐνῶ ἡ πεζογραφία προϋποθέτει ὀριμότητα. Ἰσως χρειαζότανε ἡ δοκιμασία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολέμου καὶ τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς γιὰ νὰ ἀρχίσει νὰ ὀριμάζει ἡ Νέα Ἑλλάδα.

* * *

Αὐτὸς ὁ μικρὸς περίπατος στὸν κῆπο τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων ἔφτασε στὸ τέρμα του μὰ δὲ φτάσαμε βέβαια στὸ τέρμα τοῦ κήπου. Φαίνεται πὼς ὁ κήπος εἶναι πλουσιώτερος ἀπὸ ὅ,τι νομίζουμε συνήθως. Ὅταν μποῦμε μέσα καὶ προσπαθήσουμε νὰ τὸν περιηγηθοῦμε, ἡ πυκνότητά κ' ἡ ποικιλία τῆς φυτείας του μᾶς κουράζουν γρήγορα. Δὲν ἀρκοῦμε νὰ καταλάβουμε πὼς θὰ χρειαστοῦν πολλοὶ περίπατοι καὶ κοπιαστικοὶ γιὰ νὰ προσανατολιστοῦμε

μέσ' στοὺς ἐλιγμούς του, καὶ αἰσθανόμαστε πὼς τέρμα δὲν ὑπάρχει. Μποροῦμε νὰ γυρίσουμε ὅλους τοὺς δρόμους, ἀλλὰ τὰ ὅρια τοῦ κήπου δὲν τὰ βρίσκουμε πουθενὰ. Οἱ ἐλπίδες ποῦ μᾶς προσφέρει σὲ κάθε βῆμα εἶναι ἄπειρες. Τὸ χῶμα του, ποῦ δὲ γέννησε ἀκόμα πολλὰ ὑψηλὰ δέντρα γιατί δὲ σκάφτηκε ἀρκετά, κρύβει πλούσιους καὶ ἀνεξάντλητους χυμούς. Εἶναι δυνατό νὰ διατυπωθοῦν τὰ ὅρια τῶν ἔθνων ποῦ τελείωσαν, ἀλλὰ ἡ ἰδιοφυΐα ἐνὸς ζωντανοῦ λαοῦ δὲ γνωρίζει ὅρια οὔτε στὴν ἔχταση οὔτε στὸ βάθος.

Πνευματικοὶ ὁδηγοὶ ποῦ παρασύρθηκαν ἀπὸ τὰ πάθη τους σὲ τυραννικὰ δόγματα, νομίζοντας πὼς βρῆκαν τὴν ὀριστικὴ ἀλήθεια, μᾶς θέτουν ὅρια ἀπὸ ὅλες τὶς μεριές. Ἄλλοι ζητοῦν νὰ ὑποτάξουν τὶς προσπάθειές μας σὲ στενὲς παρερμηνείες τοῦ παρελθόντος μας, ἄλλοι σὲ σχηματικὲς ἐξηγήσεις τῆς ἀνήσυχης καὶ ἀντιφατικῆς ζωῆς τοῦ αἰῶνα μας καὶ σὲ αὐθαίρετες προφητείες τοῦ μέλλοντος. Ὑποτάσσουν πολλὰ ἀπλὰ πνεύματα, πολλὲς μονοκόμματα ἰδιοσυγκρασίες, ποῦ ἔχουν ἀνάγκη νὰ στηριχτοῦν σὲ μιὰ ἀλύγιστη φόρμουλα γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ ζήσουν. Ἀλλὰ τοὺς νέους, ποῦ αἰσθάνονται νὰ κουνιέται μέσα τους ἓνα πλεόνασμα δυνάμεων, τοὺς δημιουργοὺς τοῦ μέλλοντος, δημιουργοὺς τέχνης, σκέψης, ἡ δράσης, αὐτοὺς ξέρουμε πὼς δὲ θὰ τοὺς ὑποτάξει κανεὶς. Ἀργὰ ἢ γρήγορα θὰ ἐλευθερώσουν τὴν ἀτομικότητά τους ἀπὸ τοὺς φανατισμούς καὶ τὰ μπουλούκια, θὰ ἀποχτήσουν συνείδηση τοῦ ἰδιαίτερου προορισμοῦ τους, θὰ ἀνακαλύψουν τὸν ἰδιαίτερο νόμο τους καὶ θὰ τὸν ἀκολουθήσουν.

Δὲν προτείνουμε σὲ κανέναν τὴν ἐγωλατρεία, τὸ γυάλινο πύργο, τὸ διαζύγιο μὲ τὴν κοινωνία. Οὔτε ὅμως φέρνουμε ἓνα νέο κοινωνικὸ σχῆμα γιὰ νὰ τὸ προσθέσουμε στὰ ὑπάρχοντα. Δὲ θέλουμε νὰ ἀντικαταστήσουμε τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἄλλων μὲ τὴ δική μας ἱκανοποίηση. Λέμε στοὺς νέους διανοομένους τῆς γενεᾶς μας:

Ἡ ζωὴ εἶναι πῶς μεγάλη καὶ πῶς μυστηριώδης ἀπὸ ὅ,τι νομίζουν οἱ δάσκαλοι μας. Μὴν τοὺς πιστεῦτε ὅταν σᾶς προσφέρουν πολὺ ἀληθοφανεῖς ἐρμηνείες τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἀνθρωπότητος. Αὐτοὶ ποῦ ἐπικαλοῦνται πῶς συχνὰ τὴν ἀλήθεια, αὐτοὶ ξέρουν τὰ λιγώτερα ἀπὸ ὅλους. Ὅσο βαθύτερα σκεφθεῖ κανεὶς, ὅσο περισσότερο εἰσχωρήσει στοὺς ἄπειρους κόσμους ποῦ κρύβονται κάτω ἀπὸ τὴν ὀρατὴ πραγματικότητα, τόσο περισσότερο τρομάζει γιὰ τὴν ἀδυναμία τῆς σκέψης του. Ἐρευνᾶτε ὥστόσο. Ἀλλὰ μὴν ἀνέχεστε φραγμούς στὴ σκέψη σας, μὴν ἱκανοποιεῖστε μὲ τὰ συστήματα

πού σὰς προσφέρουν ἔτοιμα καὶ τελειωμένα ἐκ τῶν προτέρων, μὴν πιστεύετε στὶς ἀφαιρεμένες γενικεύσεις πού ἰδρύονται ἔξω ἀπὸ τὴν πραγματικότητα γιατί δὲν μποροῦν νὰ χωρέσουν τὴν ἀνεξάντλητη ποικιλία τῆς πραγματικότητας. Βγεῖτε ἀπὸ ὅλα τὰ σχήματα καὶ κοιτάζετε κατ' εὐθείαν τὴ ζωὴ, κατ' εὐθείαν τὴ ζωντανὴν σάρκα, καὶ προσπαθεῖτε, ἐλεύθεροι ἀπὸ τὶς πιέσεις τῶν ἄλλων, νὰ καταλάβετε κάτι — κάτι πού νὰ εἶναι δικό σας.

Μίλησα κάπου γιὰ μιὰ ἀνόρθωση τῆς ψυχῆς. Ἡ ἔκφραση αὐτὴ εἶναι ὁμορφὴ μὰ πολὺ ἀόριστη, τὸ ξέρω καλὰ, καὶ κινδυνεύει νὰ θεωρηθεῖ ἓνας ρητορισμὸς χωρὶς περιεχόμενο. Τὸ αἰσθανόμαστε ὥστόσο ὅλοι πὼς ἡ ψυχὴ εἶναι ξεπεσμένη σήμερα στὴν Ἑλλάδα, πὼς οἱ ἐξωτερικὲς μεταρρυθμίσεις τῶν πολιτικῶν μας, καὶ τὰ ἐπιφανειακὰ σχέδια ἀνασυγκρότησης πού μᾶς φέρνουν κάθε τόσο ἐμβριθεῖς διδάχτορες ἀπὸ τὰ Πανεπιστήμια τῆς Δύσης, δὲν κατορθώνουν νὰ θεραπεύσουν τίποτα γιατί τὸ κακὸ εἶναι στὰ βάθη. Δὲ μᾶς λείπουν σήμερα μονάχα οἱ ἀτομικὲς ἀξίες. Ὑστερα ἀπὸ τὴ συρροὴ τῶν κλονισμῶν καὶ καταστροφῶν ἡ ἐξάντληση τῶν ἀξιῶν εἶναι φυσικὴ καὶ δὲν πρέπει νὰ παραξενεύει οὔτε νὰ ἀπογοητεύει κανέναν. Μᾶς λείπουν ὅμως ὁλότελα κ' οἱ ἀρετὲς τῆς ψυχῆς πού θὰ βοηθήσουν τὴ γέννηση νέων ἀξιῶν καὶ θὰ τὶς θρέψουν — τὰ ὕψηλὰ καὶ εὐγενικὰ συναισθήματα, ἡ θέληση νὰ ξεπεράσουμε τὸν ἑαυτὸ μας, ἡ ἀνάγκη τῆς Ἰδέας. Μᾶς λείπει τρομερὰ ἡ αὐτοπεποίθηση. Ἡ ἥττα τσάκισε κάθε λεβεντιά καὶ ἀποστέγνωσε τὶς καρδιές.

Κρούει ἡ ὥρα μιᾶς νέας ἐλληνικῆς γενεᾶς, πιὸ ὥριμης ἀπὸ τὶς προηγούμενες καὶ μποροῦμε νὰ ἐλπίζουμε πιὸ δυνατῆς, γιατί εἶναι μιὰ γενεὰ σκληραγωγημένη, πού ἀνατράφηκε μέσ' στὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ πολέμου, τῆς καταστροφῆς καὶ τῆς ἀναρχίας, πού γνώρισε πολὺ νωρὶς τὶς πιὸ βαθιὲς συγκινήσεις, πού ἄρχισε πολὺ νωρὶς νὰ σκέπτεται τὰ πιὸ φλογερὰ προβλήματα, πού κατάλαβε πολὺ νωρὶς, ἀπὸ τὰ πιὸ μικρά της χρόνια, πὼς ἡ ζωὴ δὲν εἶναι μιὰ εὐκόλῃ ἱστορία. Ἡ μεγάλη ἀξία αὐτῆς τῆς γενεᾶς εἶναι ὅτι φέρνει ξανά στὴ νικημένη Ἑλλάδα μερικὲς πιθανότητες αὐτοπεποίθησης καὶ ἐξύψωσης, μερικὲς ἐλπίδες κατάκτησης τῆς ζωῆς. Τὴν ἀγαποῦμε τὴ γενεὰ μας, παρ' ὅλα τὰ ἐλαττώματά της, γιατί μοιάζει νὰ εἶναι μιὰ γενεὰ ζωντανῶν καὶ τολμηρῶν ἀνθρώπων. Ἀμα τὸ θελήσει θὰ καθαρίσει αὐτὸ τὸ ἔλος πού μᾶς περιβάλλει καὶ θὰ δώσει στὸν τόπο τὶς ψυχικὲς δυνάμεις πού τοῦ λείπουν.

Ἰούλιος 1929

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΠΟΥ ΠΡΟΚΑΛΕΣΕ ΦΕΤΟΣ ΤΟΥΣ ΠΕΡΙΣ-
ΣΟΤΕΡΟΥΣ ΕΠΑΙΝΟΥΣ ΚΑΙ ΤΙΣ ΔΥΝΑΤΟΤΕ-
ΡΕΣ ΑΝΤΙΡΡΗΣΕΙΣ

ΟΡΕΣΤΗ ΔΙΓΕΝΗ

ΕΛΕΥΘΕΡΟ ΠΝΕΥΜΑ

ΔΟΚΙΜΙΟ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ «ΑΘΗΝΑ»

Α. Ι. ΡΑΛΛΗ

ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ 6 — ΑΘΗΝΑΙ

* Διαφημιστικό φυλλάδιο τοῦ ἐκδότη.